

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทสื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักของชาวไทย-ยวน อำเภอสืบชะตา จังหวัดสระบุรี” เป็นการวิเคราะห์ถึงบทบาทของสื่อพิธีกรรมที่มีต่อการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสัก ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยต่างๆ มาประกอบ เพื่อสนับสนุนและเป็นแนวทางสำคัญ อันจะนำไปสู่ผลการวิจัยที่มีความน่าเชื่อถือ ตลอดจนสามารถเป็นกรอบกำหนดทิศทางการงานวิจัย เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้

1. ทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อพื้นบ้าน
2. แนวคิดเกี่ยวกับสื่อพิธีกรรม
3. แนวคิดเกี่ยวกับการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม
4. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายการสื่อสาร
5. ทฤษฎีการผสมผสานทางวัฒนธรรม
6. แนวคิดเกี่ยวกับการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก
7. แนวคิดการประเมินผล
8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. ทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อพื้นบ้าน

ชุมชนแต่ละแห่งต่างมีการสร้างวัฒนธรรมขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของคนในสังคมนั้นๆ ซึ่งวัฒนธรรมพื้นบ้านหรือสื่อพื้นบ้านก็เป็นกลไกทางสังคมอันหนึ่ง ที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารกันภายในกลุ่มมาหลายยุคหลายสมัย และยังมีรูปแบบที่หลากหลายกระจายอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ เป็นของตนเอง หรืออาจหยิบยืมมาใช้ในท้องถิ่นของตน เนื่องจากเห็นว่ามีประโยชน์ต่อชุมชนและบุคคล ในการดำเนินชีวิตในสังคมนั้นๆ จึงอาจกล่าวได้ว่า สื่อพื้นบ้านเหล่านั้นได้แสดงถึงบทบาทและความสำคัญในลักษณะต่างๆ กันไป ดังปรากฏในแนวคิดของนักวิชาการหลายท่านว่า ประเทศไทยมีวัฒนธรรมย่อยที่หลากหลายในแต่ละท้องถิ่น ทั้งที่สอดคล้องและแตกต่างกันบ้าง

ในบางพื้นที่ หรือแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิงก็มี โดยที่วัฒนธรรมย่อยเหล่านี้มักจะมีสื่อพื้นบ้านรวมอยู่ด้วย และถือเป็นโครงสร้างพื้นฐานของการสื่อสารของแต่ละท้องถิ่นนั้นๆ ที่ได้มีการสืบทอดมาแต่โบราณโดยรวมอยู่ในรูปของคำพูด ความเชื่อ วิถีชีวิต ที่แสดงออกถึงประสบการณ์และข้อมูลต่างๆ เช่น สื่อพื้นบ้าน ในรูปของสื่อประเพณี สื่อพิธีกรรม สื่อการละเล่น สื่อเพลง เป็นต้น (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2530 อ้างถึงใน ศรีปาน รัตติกาลชุลลการ, 2538:8)

ทั้งนี้ สำนักหน้าที่นิยมเปรียบเทียบสถาบันต่างๆ ของสังคมว่าเป็นประจวบเหมาะส่วนต่างๆ ของร่างกาย ที่ต่างทำหน้าที่ของตนเองเพื่อความคงอยู่ของอินทรีย์โดยรวม โดยเน้นว่า ส่วนประกอบย่อยทุกส่วนจะต้องทำหน้าที่ของตนเองให้ดีที่สุด เพื่อความมีเสถียรภาพของสังคมส่วนรวม (กาญจนา แก้วเทพ, 2539) ดังนั้น สำนักนี้จึงถือว่า "วัฒนธรรมหรือการสื่อสาร" เป็นสถาบันหนึ่งที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องระบบค่านิยมโดยเฉพาะ เช่น ในฮิตบ้านคองเมือง ฮิตผ้าคองเมีย พญาคำกอนสอนไพร่ หลานสอนปู่ ย่าสอนหลาน ที่เป็นสื่อพื้นบ้านของคนอีสานนั้น จะมีการระบุหน้าที่ของคนแต่ละกลุ่มไว้ชัดเจน

C.Wright, 1964 (อ้างถึงในกาญจนา แก้วเทพ, 2544) ให้คำนิยาม "หน้าที่" ว่า "หน้าที่เป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นตามมาของการกระทำขององค์ประกอบย่อยๆ ของระบบใหญ่ทั้งหมด" หากสังคมนั้นต้องการสืบทอดชีวิตให้ยืนยาวต่อไป บรรดาสถาบันย่อยของสังคมรวมทั้งสื่อพื้นบ้านก็มีหน้าที่ "อบรม" หรือบางครั้งเรียกว่า "การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม" (Cultural Transmission) นอกจากนี้สื่อพื้นบ้านจะต้องทำหน้าที่ "ควบคุมทางสังคม" (Social Control) อีกด้วย เพื่อให้สมาชิกในสังคมเชื่อฟังและปฏิบัติตาม

แนวคิดหลักของทฤษฎีหน้าที่นิยม

1. สถาบันย่อยของแต่ละสังคมนั้นทำหน้าที่ หรือไม่ทำหน้าที่ หรือทำหน้าที่ผิดไป
2. หน้าที่เปิดเผยและหน้าที่แฝงเร้น (manifest/latent function) เกณฑ์ที่ใช้ในการวัดคือ ความตั้งใจและการรู้ตัวของผู้ที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร หน้าที่เปิดเผย (mainfest function) จึงเป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นตามมาโดยที่ผู้สื่อสารที่ตั้งใจและรู้ตัวมาก่อน ส่วนหน้าที่แฝงเร้น (latent function) ก็เป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นตามมาโดยผู้สื่อสารไม่ได้ตั้งใจและไม่รู้ตัวมาก่อน

3. เมื่อเกิดความต้องการของปัจเจกบุคคล/กลุ่ม/สังคมนั้น มีวิธีการและสถาบันที่จะตอบสนองความต้องการได้ และในกรณีที่สถาบันที่เคยทำหน้าที่นั้นไม่กระทำหน้าที่ ก็จะมีสถาบันอื่นๆ เข้ามาแทนที่

กาญจนา แก้วเทพ (2548) ได้อธิบายเกี่ยวกับหน้าที่นิยมของสื่อพื้นบ้านว่า หน้าที่ต่างๆ ที่ถูกค้นพบนั้นย่อมต้องมีหน้าที่ซึ่งก็คือ โครงสร้างขององค์ประกอบต่างๆ ในสังคมเป็นตัวตนของการทำหน้าที่ โดยมองว่า โครงสร้างดำรงอยู่ได้เพราะมีหน้าที่ หากไม่ทำหน้าที่ก็จะเลือนหายไปจากสังคม โครงสร้างใดทำหน้าที่ใดมาก โครงสร้างนั้นก็จะมีรูปร่างที่สอดคล้องกับหน้าที่ที่它那ั้น กล่าวคือ ทั้งโครงสร้างและหน้าที่ต่างเป็นเหตุเป็นผลของกันและกัน

โครงสร้าง (Structure) หมายถึง ตัวสื่อพื้นบ้านที่เป็นรูปปรากฏแก่สายตา แก่โสตประสาทหรือการสัมผัส ทำให้ได้เห็น ได้ยิน ได้รับรู้ตัวสื่อพื้นบ้านนั้น ถ้าเทียบกับต้นไม้ก็เป็นส่วนต้นที่โผล่พื้นดินมองไปก็เห็นได้ง่ายว่ามีต้นไม้ อยู่ในต้นไม้ต้นที่หนึ่งที่เป็นโครงสร้างหนึ่งนี้อาจมีโครงสร้างย่อยๆ ประกอบอยู่ในนั้น เช่น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ผล เสมือนสื่อพื้นบ้านอย่างหนึ่งก็จะมีองค์ประกอบย่อยๆ อยู่เป็นโครงสร้างย่อยหลายๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งของคุณลักษณะปลีกย่อยของสื่อพื้นบ้าน ที่มีวิธีที่จะเข้ามารวมกันเป็นโครงสร้างใหญ่แล้วทำงานสอดคล้องประสานกัน

หน้าที่ (Function) เป็นปฏิกริยาอย่างหนึ่งของสื่อพื้นบ้านที่มีบริบทรอบๆ สื่อ หน้าที่ หมายถึง ความสามารถในการให้คุณประโยชน์แก่ผู้เกี่ยวข้อง (Stakeholder) กับสื่อพื้นบ้านในประเด็นต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการให้ความสุข ความบันเทิงหรือสาระ คุณค่าของชีวิตของชุมชน ฯลฯ หน้าที่เป็นความสัมพันธ์ของโครงสร้างต่อสิ่งอื่น หมายความว่า หน้าที่จะไม่ปรากฏตัวหากโครงสร้างนั้นตั้งอยู่โดดๆ โดยไม่มีความสัมพันธ์กับสิ่งอื่นใด เราจะมองเห็นการทำหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านเมื่อมีสิ่งอื่นมาประกอบ เช่น คน หมู่บ้าน ความคิด อารมณ์ ฯลฯ

นอกจากนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2550) ยังได้กล่าวสรุปถึง "หน้าที่นิยม" แบบมีพลวัต (Dynamic Functionalism) ว่า แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านต่อชุมชนนั้นเป็นการตอบคำถามว่า การมีสื่อพื้นบ้านนั้นจะมีประโยชน์อะไรต่อชุมชนหรือจะช่วยแก้ไขปัญหาอะไรของชุมชนได้บ้าง หรือในทางกลับกัน หากสื่อพื้นบ้านสูญหายไป จะก่อให้เกิดปัญหาอะไรตามมา การใช้แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านต่อชุมชนนั้น เป็นแนวคิดที่ไม่แปลกหน้าสำหรับสาขาคติชนวิทยาหรือมานุษยวิทยา

แนวคิดเกี่ยวกับหน้าที่ของสื่อพิธีกรรม

จากแนวคิดของสำนักหน้าที่นิยม จึงกล่าวได้ว่าบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมนั้น มีต้นแบบมาจาก "ทฤษฎีหน้าที่นิยม" (Functionalism) เพื่อใช้อธิบายการดำรงอยู่และศักยภาพของสื่อพิธีกรรมที่มีต่อชุมชน ซึ่งสื่อพิธีกรรมแต่ละประเภทก็จะทำบทบาทหน้าที่ของตนเองแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับว่าสื่อพิธีกรรมนั้นมีคุณลักษณะอย่างไร มีใครที่เข้ามาเกี่ยวข้องในพิธีกรรมบ้าง รวมไปถึงสภาพของบริบทชุมชนนั้นๆ อีกด้วย ทั้งนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2549) ได้กล่าวสรุปถึงบทบาทหน้าที่ของสื่อพิธีกรรมไว้ดังนี้

1. **หน้าที่ระดมพลังชุมชน** เช่น สื่อพิธีกรรมจลบกฐิน/กฐินเล่น ซึ่งต้องการการระดมแรงงานผู้คนอย่างมหาศาล และจะต้องทำทุกอย่างให้เสร็จภายในวันเดียว หากปีใดชุมชนไม่สามารถจัดงานจลบกฐินได้ ก็แปลว่า พลังสามัคคีของชุมชนเริ่มลดระดับต่ำลง
2. **หน้าที่สืบทอดความเชื่อ** เช่น พิธีกรรมพอกไหหัวผีปู่ย่า พวงรำผีใต้ หรือแข่งชะนามที่สืบทอดในผีบรรพบุรุษ หรือผีที่มีฤทธิ์เดชในการดลบันดาลเกี่ยวกับสุขภาพของผู้คน
3. **หน้าที่ในการสร้างการตระหนักรู้/เอกภาพ/ความสามัคคีเป็นปึกแผ่น** ที่เป็นคุณค่าซึ่งมีอยู่ในแทบจะทุกพิธีกรรม เช่น พิธีการหล่อเทียนจากน้ำตาเทียน
4. **หน้าที่ในการสร้าง/สืบทอดอัตลักษณ์/ตัวตน** ตัวอย่างเช่น แม้ว่าชุมชนอื่นๆ อาจจะมีการทอดกฐินและมีการรำรำ แต่ก็มีเฉพาะชาวส่วยที่บ้านยางตะพายเท่านั้นที่มีการ "รำตักใต้" อันเป็นอัตลักษณ์เฉพาะที่นี้ อัตลักษณ์/ตัวตนนั้นเป็นอาวุธลับของวัฒนธรรมที่มีพลานุภาพในการสร้างความรู้สึกมีเกียรติ มีศักดิ์ศรี และมีพลังเป็นของตัวเอง

อิทธิพลที่เด่นชัดของสื่อพื้นบ้านคือ การทำให้ชาวบ้านรู้สึกถึงความเป็นพวกเดียวกันหรือกลุ่มเดียวกัน มีความภาคภูมิใจในชุมชนและชาติเช่นถ้าเราไปอยู่ต่างประเทศ เราก็จะรู้สึกว่าภาษาไทยเป็นภาษาที่ไพเราะที่สุด เพลงไทยเป็นเพลงที่ไพเราะที่สุด เช่นเดียวกับคนในท้องถิ่นภาคเหนือ ภาคอีสาน หรือภาคใต้ มีความรู้สึกว่าการได้พูดภาษาถิ่นของตนนั้นสามารถสื่อความได้ตรงกับความรู้สึกมากกว่า การพูดภาษากลาง

5. **หน้าที่ในการสร้างความอบอุ่น/ความมั่นคงทางจิตใจ** ตัวอย่างในช่วงเวลาปกติก็เช่น พิธีกรรมการสวดสรรภัญญะที่ช่วยให้มีความมั่นคงมีสมาธิ หรือการบนบานศาลกล่าว การเสี่ยงทายที่มักเป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งของวัฒนธรรม

6. **หน้าที่ให้ความบันเทิง** ในงานพิธีกรรมทั้งหลาย มักจะมีการแสดงการละเล่นเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งที่ทำให้ความสนุกสนาน

7. **หน้าที่ในการจัดระเบียบสังคม** ตัวอย่างเช่น พิธีกินหมูล้างดิน ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ลงโทษเชิงสัญลักษณ์แก่ผู้หญิงที่ท้องก่อนแต่งงาน เพื่อเป็นการปรามผู้หญิงคนอื่นๆ ในชุมชนให้ประพฤติตนให้อยู่ในร่องในรอย

8. **หน้าที่ปลอบขวัญ/คลายความกังวล** ในช่วงเวลาที่ชีวิตของผู้คนต้องเผชิญกับปัญหาหรือภาวะวิกฤติ เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย ประสบอุบัติเหตุ เผชิญกับภัยธรรมชาติ ชุมชนก็จะมีพิธีกรรมที่ทำหน้าที่ปลอบขวัญ เช่น พิธีเหยา พิธีสืบชะตา

9. **หน้าที่ให้แนวทางในการดำเนินชีวิต** เช่น การจัดการกับสภาพแวดล้อม ตัวอย่างเช่น พิธีสืบชะตาแม่น้ำก็ให้แนวทางการใช้ชีวิตอย่างรู้รักษาทรัพยากรน้ำ หรือการสวดขวัญควายก็เช่นเดียวกัน

10. **หน้าที่ในการเป็นยาสมานแผลชุมชน** เมื่อคนมาอยู่รวมกันมากๆ ความขัดแย้งก็เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ อำนาจ หรือเรื่องส่วนตัว และเมื่อเกิดรอยร้าวขึ้นในชุมชน บรรดาสื่อพิธีกรรมทั้งหลายที่มักจะมีคุณค่าเรื่อง "การให้อภัยการอโหสิเลิกแล้วต่อกัน" จึงมีสรรพคุณที่ใช้สมานแผลรอยฉีกขาดของชุมชนได้ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดของโครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.) คือ โครงการเทศน์มหาชาติ วัดศรีสุพรรณ จ.เชียงใหม่

11. **หน้าที่ในการความทรงจำร่วมกัน (collective memory)** ในทุกชุมชนที่มีอายุยาวนานมาหลายชั่วคนมาแล้ว ชุมชนนั้นย่อมมีเรื่องราว มีประวัติศาสตร์มีตำนานเกิดขึ้น และในวาระโอกาสที่มีการทำพิธีกรรมนี้เอง ที่จะมีการเล่าเรื่องราวในอดีต ประวัตินบุคคล หรือตำนานความเชื่อต่างๆ ของชุมชนให้ผู้ที่มีร่วมพิธีฟัง เรื่องราวที่เป็นความทรงจำร่วมกันนี้จะทำหน้าที่เป็นกลไกสร้างสรรค์หลายสิ่งหลายอย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น การสร้างตัวตน/อัตลักษณ์ร่วม (collective identity) เชื่อมต่อความสัมพันธ์ระหว่างคนหลายๆ รุ่น ทั้งรุ่นที่ตายไปแล้วกับรุ่นที่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นต้น

12. **หน้าที่การอบรมบ่มเพาะ** หน้าที่นี้อาจถือว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญมากที่สุดหน้าที่หนึ่งของพิธีกรรม เพราะในทุกขั้นตอนของการทำพิธีกรรมนั้น เมื่อวิเคราะห์ลงไปอย่างถึงที่สุดแล้วจะพบว่า ล้วนเป็นวิถีทางในการอบรมบ่มเพาะคนรุ่นหลังในทางใดทางหนึ่งทั้งสิ้น เช่น การอบรมบ่มเพาะด้านทักษะ อันได้แก่ การฝึกกร่ายรำ การฝึกทำบายศรี การฝึกทอผ้าปั่นด้าย ฯลฯ การอบรมบ่มเพาะด้านลักษณะนิสัย เช่น ความอ่อนน้อมถ่อมตน การเชื่อฟังผู้ใหญ่ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ในบรรดาพิธีกรรมไหว้ครู หรือเข้าทรงวิญญานบรรพบุรุษ จึงมักจะมีการอบรมสั่งสอนจากวิญญานครูบาอาจารย์หรือปู่ตายายอยู่เสมอ

13. **หน้าที่การแสดงความรู้สึกร่วมกัน** เมื่อเวลาบุคคลใดบุคคลหนึ่งในชุมชนต้องพานพบกับเหตุการณ์ร้ายหรือดี คนอื่นๆ ในชุมชนก็จะรู้สึกประหนึ่งว่า ตนเองได้พบกับเหตุการณ์นั้นไปด้วย ที่เรียกว่า "หยิกเล็บก็เจ็บเนื้อ" นี่เป็นตัวบ่งชี้ "ความเป็นชุมชน" ได้อย่างหนึ่ง และเพื่อจะแสดงว่า คนอื่นๆ ในชุมชนก็รู้หรือรับรู้หนาวในชุมชนไปกับชะตากรรมของบุคคลในชุมชน พิธีกรรมก็จะเป็นเวทีที่แสดงออกซึ่งความรู้สึกร่วมกัน อันที่จริงในสังคมสมัยใหม่ บรรดางานเลี้ยงแสดงความยินดีทั้งหลาย ก็ถือว่าเป็นพิธีกรรมได้ในแง่

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากเหตุการณ์นั้นเป็นเหตุการณ์ร้ายๆ ในชุมชนก็จะจัดให้มีรูปแบบพิธีกรรมที่คนอื่นๆ จะได้ร่วมแสดงออกเอาไว้มาก เช่น งานตุ้มโฮมสอนขวัญที่จัดทำขึ้นเพื่อเรียกขวัญผู้ประสบอุบัติเหตุ งานสืบชะตาซึ่งเป็นพิธีกรรมของผู้ป่วย เป็นต้น

14. **ทำหน้าที่เป็นคลังเก็บความรู้** การที่ชุมชนสามารถดำรงอยู่สืบเนื่องมาได้นั้น ก็เพราะชุมชนนั้นมี "ความรู้ที่อยู่ท่วมหัว ที่จะเอาตัวชุมชนนั้นให้รอดได้" แต่ทว่าองค์ความรู้/ภูมิปัญญาเหล่านั้นก็ต้องมี "ที่เก็บรักษา" เอาไว้ ในปัจจุบันนี้ เราอาจจะคุ้นเคยกับแนวคิดเรื่อง "ห้องสมุด/พิพิธภัณฑ์" ว่าเป็นที่เก็บความรู้ แต่ในสมัยโบราณ ประเพณี/พิธีกรรมนั่นเองจะทำหน้าที่เป็น "ห้องสมุด/พิพิธภัณฑ์ที่มีชีวิต" ซึ่งจัดเก็บองค์ความรู้เรื่องต่างๆ ของชุมชนเอาไว้

นอกจากนี้ E. Durkheim (1961) ยังได้อธิบายถึงหน้าที่ของพิธีกรรมกับกลุ่มว่า พิธีกรรมเป็นพลังทำให้บุคคลมารวมกันเป็นกลุ่มและสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน (solidarity) เพื่อทำให้กลุ่มสามารถดำรงอยู่ได้

อย่างไรก็ตาม สามารถสรุปหน้าที่พื้นฐานที่สุดของสื่อพิธีกรรมได้ว่า เป็นการทำบทบาทหน้าที่เชื่อมประสานระหว่างความสัมพันธ์ 3 รูปแบบในเวลาเดียวกัน ได้แก่

1. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวัตถุ / สิ่งของ / ธรรมชาติ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งสูงสุดที่เชื่อถือพระเจ้า/ผี/หลักธรรม
3. ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน

ทั้งนี้ ในการศึกษาสื่อพิธีกรรมให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ จำเป็นต้องเรียนรู้ถึงคุณลักษณะของสื่อ นั้นๆ ซึ่งคุณลักษณะที่สำคัญของสื่อพิธีกรรมที่ควรทำความรู้จักและเข้าใจเป็นเบื้องต้นมีดังนี้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2549)

ภาพที่ 2 : คุณลักษณะของสื่อพิธีกรรม

1. **ประเภทของพิธีกรรม** สามารถแบ่งโดยยึดลักษณะของเนื้อหาได้ ดังนี้
 - **พิธีกรรมแบบเต็มตัว** เช่น โครงการที่ทำงานกับสื่อพิธีกรรมจริงๆ เช่น เทศน์มหาชาติ พิธีกินหมูล้างดิน พิธีแข่งชะนาม เป็นต้น
 - **พิธีกรรมแบบครึ่งตัว** เช่น โครงการที่ทำงานกับสื่อการแสดง การละเล่นพื้นที่ (เท่งต๊ก ตีโปง ค่าวซอ โปงกลาง ซี่ละ ฯลฯ) หรือสื่อวัตถุ (सानหมวกกุกยไล้ย แกะหนังตะลุง ฯลฯ) แต่ทว่าในช่วงหนึ่งหรือส่วนเสี้ยวหนึ่งของโครงการ ก็จะมีบทบาทของพิธีกรรม เข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เช่น การไหว้ครู/ครอบครูในสื่อการแสดง การเอาสื่อวัตถุมาใช้ในพิธีกรรม เช่น การทำพิธีเกี่ยวกับตัวหนังตะลุง

2. ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมกับชีวิตจริง หากแยกโลกออกเป็น 2 โลก คือ โลกแห่งพิธีกรรม (Ritual world) และ โลกแห่งความเป็นจริง (Real word/Daily life) ก็มีข้อสงสัยว่า โลก 2 โลกนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไร ซึ่งหากใช้หลักทฤษฎีบ้านสองชั้น ในการเปรียบเทียบบริบทแวดล้อมเป็นบ้านชั้นล่าง ส่วนพิธีกรรมเป็นบ้านชั้นบน โดยมีบันไดสองข้างต่อเชื่อม โดยข้างหนึ่งเป็นบันไดขาลง อีกข้างเป็นบันไดขาขึ้น จะสามารถอธิบายได้ ดังนี้

- บันไดขาขึ้นอธิบายว่า พิธีกรรมเป็นภาพสะท้อนให้เห็นบริบท/สภาพแวดล้อมที่เป็นจริงของชุมชนนั้นเสมอ เช่น ชุมชนที่ปลูกข้าวหอมมีพิธีเรียกขวัญข้าว เหล่าที่ใช้ในพิธีกรรมก็ทำจากข้าว
- บันไดขาลงอธิบายว่า หลังจากที่ได้อธิษฐาน/สืบทอด หรือส่งเสริมการทำพิธีกรรมนั้นๆ แล้ว บรรดาคุณค่า/เนื้อหา/ความหมายที่อยู่ในพิธีกรรมนั้นได้ไหลไปสู่ชีวิตประจำวันหรือไม่ เช่น เมื่อประกอบพิธีกรรมทำขวัญข้าวให้ระลึกถึงบุญคุณข้าว/แม่โพสพ แต่ในชีวิตจริงยังคงกินข้าวแบบทิ้งๆ ขว้างๆ หรือไม่

3. การตรวจสภาพปัจจุบันของพิธีกรรม แบ่งได้ ดังนี้

- สื่อพิธีกรรมอยู่ในสภาพสมบูรณ์แข็งแรงดี เช่น โครงการ "สืบสานประเพณีแห่งสงกรานต์ อำเภอโพรงมะเดื่อ จังหวัดนครปฐม" ซึ่งเป็นประเพณีของชาวไทยเชื้อสายลาวครั้ง ที่ดำเนินอย่างต่อเนื่องยาวนานเป็นเวลากว่า 100 ปี และเป็นพิธีกรรมที่มีผู้คนเข้าร่วมอย่างคับคั่ง สื่อพื้นบ้านที่อยู่ในสภาวะเข้มแข็งเช่นนี้ สามารถนำเอามาใช้งานได้ทันที เช่น นำมาถอดใส่การรณรงค์เรื่องงดเหล้าเผาบุหรี่ เพื่อป้องกันอุบัติเหตุจากการขับชี่ยานพาหนะ เป็นต้น
- สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพข้างนอกเข้มแข็ง แต่ข้างในกลวงโบ๋ได้แก่ สื่อพิธีกรรมที่มีการสืบทอดอย่างต่อเนื่อง ดูภายนอกก็คึกคัก เข้มแข็ง แต่คุณค่า/เนื้อหาความหมายของตัวสื่อพิธีกรรมกลับเลอะเทอะ เลอะเลือน เช่น การจัดงานบุญผะเหวดหรือเทศน์มหาชาติ ซึ่งมีเนื้อหา คุณค่า ความหมายของการสมานสามัคคี ร่วมแรงร่วมใจของชุมชน และรื้อฟื้นจิตสำนึกแห่งการให้ทานอันเป็นบารมีสูงสุด แต่ปัจจุบัน การทำงานบุญผะเหวดกลับเป็นงานบุญที่มีการกินเหล้ายาปลาปิ้งแบบหัวราน้ำ หรือกลายเป็นงานที่ทางการบีบบังคับให้แต่ละหมู่บ้านต้องรับกันต์เทศน์ไปหมู่บ้านละกันต์ เป็นต้น
- สื่อพิธีกรรมที่เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะ เช่น การประกอบพิธีกรรมทำอย่างตกรๆ หล่นๆ ผู้คนเข้าร่วมเริ่มจางหาย คุณลักษณะต่างๆ ของสื่อพิธีกรรมเริ่มหายไป

- **สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพ "ทรงกับทรุด"** เช่น การตักบาตรของคนไทยที่ในอดีตจะมีการตักบาตรเป็นประจำทุกวัน แต่ในปัจจุบันการตักบาตรค่อยๆ ลดหายไป โดยเฉพาะในเขตชุมชนเมือง จากเดิมที่ตักบาตรทุกวันก็เหลือเพียงบางวัน ส่วนกรรมวิธีการตักบาตรก็เปลี่ยนแปลงไป เช่น ในอดีต จะต้องตื่นแต่เช้ามีดเพื่อมาหุงข้าวทำกับข้าวถวายพระด้วยความตั้งใจ แต่ปัจจุบันก็หันมาซื้อข้าวแกลงสำเร็จรูปใส่บาตรแทน เป็นต้น

- **สื่อพิธีกรรมที่อยู่ในสภาพรอวันตาย** เป็นประเภทของสื่อพิธีกรรมที่แทบจะไม่ได้ทำมานานแล้ว หรือมีผู้ประกอบพิธีได้เป็นคนสุดท้ายแล้ว

- **สื่อพิธีกรรมที่ตายแล้ว** เช่น โครงการ "สืบสานประเพณีการทำขวัญข้าว" ที่ ตำบลบางซ้าย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นพิธีกรรมที่คนอายุตั้งแต่ 50 ปีลงมาส่วนใหญ่ไม่เคยได้เห็น

4. **ผู้เกี่ยวข้อง (Stakeholder)** การสำรวจผู้เกี่ยวข้องนั้น อาจต้องเปรียบเทียบระหว่าง "ตัวต้นฉบับ/ในอดีต" กับ "สภาพปัจจุบันที่กำลังเป็นอยู่" และควรสำรวจแง่มุมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ดังนี้

- **ผู้ที่เข้ามามีคุณสมบัติทางประชากรอย่างไรบ้าง** เช่น อายุ เพศ ฐานะ ฯลฯ ตัวอย่างเช่น ในอดีตการเทศน์มหาชาติ เป็นงานที่รวมคนทุกเพศทุกวัยและทุกชนชั้น แต่ในปัจจุบัน (ช่วงก่อนทำโครงการของ สพล.) พบว่างานเทศมหาชาติที่วัดศรีสุพรรณ จ.เชียงใหม่ ผู้ที่เข้าร่วมงานมีแต่พระและคนแก่เท่านั้น

- **บทบาทของผู้เข้าร่วม** พิธีกรรมเป็นการกระทำที่มีกรรมวิธีที่แน่นอนชัดเจน ดังนั้น จึงมีการกำหนดบทบาทของผู้ที่เข้าร่วมทุกคนอย่างชัดเจนว่าใครจะมีบทบาทหน้าที่อะไรบ้าง เช่น

- **ผู้ประกอบพิธีกรรม** มีใครบ้าง เช่น เจ้าพิธี หมอเหยา พระสงฆ์ หมอขวัญ ฯลฯ

- **สาวก** ผู้เข้าร่วมพิธีมีใครบ้าง เช่น ในพิธีไหว้ผีปู่ย่าจะมีการระบุบทบาทชัดเจนว่าใครเป็นกำลังผี ใครเป็นลูกเล่าลูกแบ่ง ฯลฯ

- **พยาน** บางพิธีกรรมจะมีการกำหนดตัวผู้เป็นพยาน ซึ่งอาจหมายถึงผู้ที่มีสิทธิเข้าร่วมดูชมพิธีกรรม แต่ในบางขั้นตอนจะต้องถอยออกมา

- **คนนอก** ในบางพิธีกรรมจะอนุญาตให้แต่สาวก/ลูกหลานเท่านั้นที่เข้าร่วมในทุกขั้นตอน ส่วนผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องก็จะมีฐานะเป็นคนนอก

ปัจจุบัน การศึกษาเรื่องพิธีกรรมในประเด็นนี้ มักได้รับความสนใจเรื่องบทบาทของผู้ที่เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในพิธีกรรม โดยที่มักตระหนักว่า ในแต่ละพิธีกรรมนั้นจะแสดงให้เห็นความหลากหลายซับซ้อน และความขัดแย้งระหว่างอำนาจและความรู้ชุดต่างๆ ในประสบการณ์ของพิธี คนที่ด้อยอำนาจ

คนที่ด้อยโอกาส จะสามารถแสดงถึงพลังในความเข้าใจเกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของตัวเองในสังคม ในแบบฉบับของตนเอง เช่น บทบาทของผู้หญิงที่อาจจะด้อยอำนาจในสภาพชีวิตปกติ แต่ก็กลับได้มาแสดงอำนาจในฐานะร่างทรงของพิธีกรรม เป็นต้น

- **หลักเกณฑ์ในการเข้าร่วม** การคัดเลือกผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องที่จะเข้าไปมีบทบาทหน้าที่ในพิธีกรรมขั้นตอนต่างๆ นั้น จะมีเหตุผล/หลักเกณฑ์ในการเข้าร่วม เช่น ผู้ที่จะประกอบพิธีกรรมเรียกขวัญข้าว นั้น จะต้องเป็นผู้ที่เรียนรู้เรื่องการประกอบพิธีกรรม มิใช่การสืบทอดทางสายเลือด การถ่ายทอดตำแหน่งผู้สืบทอดผู้นำของชีละจะต้องผ่านพิธีกรรมเสี่ยงไก่ มิใช่মনุษย์มาคัดเลือกกันเอง

5. **ระบบการแบ่งงานกันทำ** เนื่องจากสื่อพิธีกรรมมักเป็นสื่อที่ประกอบด้วยกิจกรรมย่อยๆ มากมายหลายชนิด ดังนั้น จึงมีการจัดระบบการแบ่งงานกันทำอย่างแน่นอนตายตัวว่าใคร กลุ่มไหน จะต้องทำงานอะไร เช่น พิธีทอดกฐินแบบชาวส่วยที่เรียกว่า "ถวดแทน" ในโครงการสืบสานประเพณี "ถวดแทน" บ้านยางตะพาย จังหวัดพิจิตร จะต้องมีการแบ่งระบบงานให้กลุ่มคนต่างๆ ไปทำงาน อาทิ กลุ่มรำมวย กลุ่มทอธงชัย กลุ่มจักสาน ฯลฯ ซึ่งปัญหาเรื่องการจัดแบ่งระบบงานจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงกับสื่อพิธีกรรม เช่น ธรรมเนียมคนเหนือจะมี "กลุ่มหนุ่มสาว" มาคอยเสิร์ฟน้ำ แต่เมื่อสังคมทันสมัยมากขึ้นกลุ่มหนุ่มสาวก็สลายตัว ทำให้คนแก่ต้องมายกน้ำเสิร์ฟในงานวัดงานปอย

6. **ช่วงเวลา/กาละ** วิธีการศึกษาเรื่องช่วงเวลา/กาละของพิธีกรรมอาจจะพิจารณาได้หลายรูปแบบ เช่น

- **ดูความต่อเนื่อง/สม่ำเสมอ** พิธีกรรมหลายประเภทได้กำหนดช่วงเวลาที่ต้องทำเอาไว้แน่นอน เช่น งานบุญผะเหวด สงกรานต์ เทศน์มหาชาติ ฯลฯ การระบุช่วงเวลาเอาไว้แน่นอนมีผลต่อความยั่งยืนของตัวพิธีกรรมเอง เพราะเมื่อถึงเวลา ก็รู้ว่าต้องประกอบพิธีกรรมแล้ว จนทำให้เกิดเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ

- **ช่วงเวลาปกติ/ช่วงเวลาพิเศษ** บรรดาพิธีกรรม งานบุญผะเหวด สงกรานต์ เทศน์มหาชาติ ฯลฯ จัดเป็นพิธีกรรมที่ทำในช่วงเวลาปกติ (normal period) มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดการสืบทอดดำรงอยู่ของตัวพิธีกรรมเอง แต่ยังมีพิธีกรรมบางประเภทที่ทำในช่วงเวลาพิเศษ ที่มีปัญหาเกิดขึ้น (crisis period) โดยมีเป้าหมายเพื่อแก้ไขปัญหาหรือวิกฤตที่เกิดขึ้น เช่น พิธีกินหมูล้างดิน กระทำขึ้นเพื่อแก้ปัญหาผู้หญิงที่ออกนอกกลุ่มนอกทาง ผีนภฏาระเบียบของชุมชนในเรื่องเพศสัมพันธ์

- การศึกษาเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังช่วงเวลา การที่บรรพบุรุษของเราได้กำหนดช่วงเวลาในการทำพิธีกรรมเอาไว้ นั้น ย่อมมีเหตุผลอยู่เบื้องหลัง เช่น งานทำบุญทำทานในช่วงวันเพ็ญเดือนสามของชาวไทยวน จ.เพชรบุรี นั้นมีเหตุผลว่า ช่วงเดือนสามเป็นเวลาที่เพิ่งเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จใหม่ๆ จึงเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมที่จะมีข้าวถวายวัดและทำทานแก่คนยากจน เป็นต้น

ทั้งนี้ ในมิติเรื่องช่วงเวลานี้จะมีผลสืบเนื่องต่อมาถึงเรื่อง "การปรับเปลี่ยน" ว่าจะสามารถต่อรองได้หรือไม่ เพราะความแข็งในเรื่องช่วงเวลาของแต่ละพิธีกรรมไม่เหมือนกัน เช่น งานสงกรานต์จะปรับเปลี่ยนไม่ได้เลย ในขณะที่พิธีกรรมเหยาอาจจะไม่เคร่งครัดมากนัก

7. **พื้นที่/สถานที่/เทศะ** การใช้พื้นที่/สถานที่/เทศะอยู่ภายใต้เงื่อนไขใดบ้าง มีความเข้มงวดมากน้อยเพียงใด จะต้องมีการตกแต่งสถานที่อย่างไร ใช้อุปกรณ์/แสงสี/เสียงแบบไหน รวมทั้งเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังการตกแต่งสถานที่นั้นคืออะไร ทั้งนี้ทุกสิ่งทุกอย่างที่ใช้ตกแต่งสถานที่ล้วนแล้วแต่เป็นสัญลักษณ์ที่มีความหมายบางอย่างแฝงอยู่เบื้องหลังเสมอ

8. **สิ่งของ/เครื่องเซ่นไหว้ในพิธีกรรม** มีมิติที่ต้องพิจารณา ได้แก่

- ประเภทและปริมาณของสิ่งของ ย่อมต้องมีความหมายชุกช่อนอยู่เบื้องหลัง
- ผู้จัดเตรียม พิธีกรรมส่วนใหญ่จะมีการระดมมาเลยว่า อุปกรณ์/สิ่งของใด ผู้ที่จัดเตรียมจะต้องเป็นใคร ซึ่งการระบุนี้ย่อมต้องมีเหตุผลอยู่เบื้องหลัง เช่น ในพิธีกรรมถวแทน ผู้ชายมีหน้าที่ทำกองแทนเพราะเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงาน ส่วนผู้หญิงมีหน้าที่จัดเตรียมพานบายศรีเพราะต้องใช้ความประณีต เป็นต้น และเป็นที่น่าสนใจที่คนโบราณมีกุศโลบายที่จะให้คนทุกเพศ ทุกวัย ทุกชนชั้นในชุมชนได้เข้ามามี "ส่วนร่วม" ในพิธีกรรมอย่างทั่วหน้า ด้วยการมอบหมายบทบาทในการตระเตรียมแจกจ่ายไปให้คนทุกกลุ่ม

- ความเข้มงวด จะมีความแตกต่างกันในแต่ละพิธีกรรม เช่น ในโรงครูจะมีความเข้มงวดมากในเรื่องการจัดสิ่งของเครื่องเซ่นไหว้ เพราะเมื่อร่างทรงประทับวิญญาณตายายแล้ว ตายายจะต้องมาตรวจรับเครื่องเซ่นไหว้ว่าถูกต้องหรือไม่ ในขณะที่กฐินแล่นจะเข้มงวดในเรื่องของเวลา เป็นต้น

- ค่าใช้จ่าย เนื่องจากการจัดหาสิ่งของ/เครื่องเซ่นไหว้นั้น จำเป็นต้องมีค่าใช้จ่าย ซึ่งจะมากหรือน้อยก็แตกต่างกันไป ดังนั้น ค่าใช้จ่ายในการดำเนินพิธีกรรมนี้ อาจเป็นเหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งในการก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนหรือแม้แต่การสูญสลายของพิธีกรรม

- บทบาทของสิ่งของแต่ละอย่างในพิธีกรรม เป็นการศึกษาวิธีการใช้สิ่งของแต่ละอย่างในพิธีกรรม ซึ่งวิธีการใช้นั้นมักจะมีลักษณะเคร่งครัด ตายตัว ถูกกำหนดชัดเจนเอาไว้แล้ว

9. ขั้นตอนของการทำกิจกรรม หากแบ่งตามขั้นตอนของ สพล. ซึ่งมีการแบ่งเฉพาะตัวสามารถแบ่งได้เป็น ช่วงก่อนทำพิธีกรรม ช่วงระหว่างทำพิธีกรรม และช่วงหลังทำพิธีกรรม ซึ่งทั้ง 3 ช่วงมีความสำคัญเท่าเทียมกัน

ทั้งนี้การที่จะฟื้นฟู ซ่อมแซม ปฏิสังขรณ์สื่อพิธีกรรม ควรทำในช่วงก่อนและหลังการประกอบพิธีกรรม โดยในช่วงก่อนทำพิธีกรรมจะเป็นช่วง “การเตรียม” ได้แก่

- การเตรียมอุปกรณ์/ข้าวของ/สถานที่ ซึ่งเป็นสิ่งที่เรารับรู้กันอย่างดี และได้ถูกกำหนดไว้แล้ว เช่น วันสุกดิบ วันเนา เป็นวันก่อนทำพิธีกรรม

- การเตรียมตัว/เตรียมความเข้าใจของผู้ร่วมพิธี ซึ่งในอดีตอาจไม่จำเป็น เพราะเป็นที่รู้กันดีแล้ว แต่ในปัจจุบัน ความรู้ความเข้าใจในเนื้อหา/ความหมายของพิธีกรรมเป็นส่วนที่สึกหรอไปมาก โดยเฉพาะในกลุ่มเด็กและเยาวชนที่ขาดการสืบทอด ดังนั้นจึงได้จัดให้มีกิจกรรมต่างๆ เช่น การจัดกิจกรรมให้ยาพาทำ การจัดกิจกรรมให้หลานสืบค้นข้อมูลจากตายาย เป็นต้น ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้มีเป้าหมายคือ การติดตั้งความรู้ ความเข้าใจในเรื่องของความหมาย ความสำคัญ บทบาทของสื่อพิธีกรรมต่อชีวิตของผู้คนในชุมชน

- การเตรียมความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน เนื่องจากสื่อพิธีกรรมมีความสัมพันธ์กับสื่อพื้นบ้านทุกชนิด เปรียบได้กับต้นไม้ที่ต้องมีดินมารองรับ ซึ่งก็คือบริบทชุมชน ซึ่งการเตรียมความพร้อมด้าน “ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน” นั้น คนโบราณให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ซึ่งเห็นได้จาก การฝึกซ้อมทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน เช่น ในพิธีกรรมเทศน์มหาชาติ ก็มีการซ้อมเทศน์ก่อนหรือก่อนทำพิธีบางอย่าง ผู้ทำพิธีจะนุ่งขาวห่มขาวและนำผู้เข้าร่วมไปเก็บดอกไม้ร่วมกัน ฯลฯ ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้เป็นกุศโลบาย เพื่อต้องการให้เกิดการกระชับเชื่อมความรักสามัคคีของคนในชุมชน

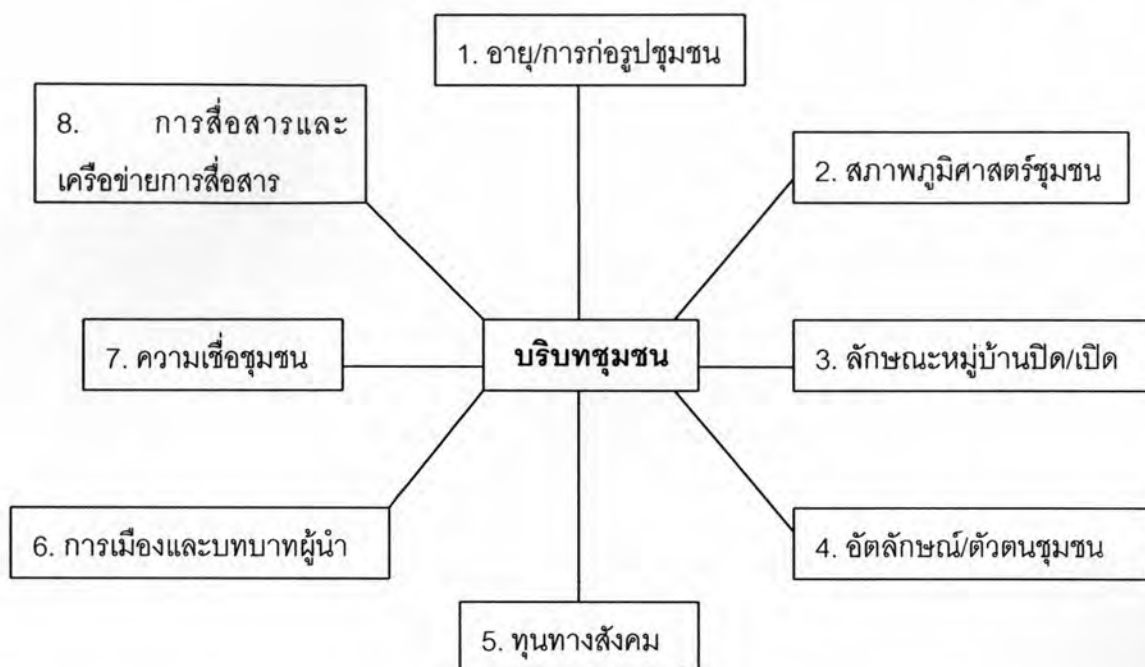
สำหรับกิจกรรมในช่วง “หลังการทำพิธีกรรม” นั้น ทาง สพล. ได้สอดใส่เป้าหมาย การนำเอาสื่อพิธีกรรมมาสร้างเสริมสุขภาวะในด้านต่างๆ ของชุมชน โดยเฉพาะสุขภาวะด้านจิตใจ/อารมณ์ ด้านความสัมพันธ์และด้านจิตวิญญาณ ดังนั้น สพล. จึงเรียกร้องภาควิชาให้มี “ช่วงต่อเวลา” เพื่อทำการสรุปบทเรียนบ้าง เพื่อประเมินผลบ้าง เพื่อค้นคิดกิจกรรมที่จะต้อง “เกี่ยวต่อไปให้ตลอดปี” เป็นต้น

10. **รูปแบบ/เนื้อหา-ความหมาย-คุณค่า** แนวคิดหลักแนวคิดหนึ่งของ สทส.คือ “ทฤษฎีต้นไม้แห่งคุณค่า” ซึ่งมีเนื้อหาว่า สื่อพื้นบ้านทุกชนิดรวมทั้งสื่อพิธีกรรมนั้น เปรียบประดุจต้นไม้ซึ่งประกอบด้วย 2 ส่วนคือ ส่วนที่มองเห็นได้ (Visible) อันได้แก่ส่วนที่อยู่เหนือพื้นดิน คือ ลำต้น ดอกใบ กิ่งก้าน ผล ส่วนนี้เรียกว่า “รูปแบบ (form)” และส่วนหนึ่งซึ่งมีความสำคัญอย่างมากคือ ส่วนที่มองไม่เห็น (Invisible) อันได้แก่ส่วนที่อยู่ใต้พื้นดิน คือ รากแก้ว รากฝอย ส่วนนี้เรียกว่า “เนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย” ทั้งนี้ การประกอบพิธีกรรมไม่ว่าจะมีเป้าหมายเพื่อการสืบทอด/รื้อฟื้น/เผยแพร่/ส่งเสริม ก็ต้องทำให้ครบทั้ง 2 ส่วน

11. **อารมณ/จังหวะ** การประกอบสื่อพิธีกรรมเปรียบประดุจ “การแสดงแบบหนึ่ง” (Ritual Theatre) เนื่องจากมีองค์ประกอบของการแสดงอย่างครบถ้วน อาทิ ตัวละคร ฉาก ท่าทาง บทเจรจา ดนตรีประกอบ แก่นเรื่อง ฯลฯ ดังนั้น ในสื่อพิธีกรรมก็ย่อมคลุกเคล้าไปด้วยอารมณ์ ความรู้สึก รสแบบต่างๆ ที่แสดงออกมาในแต่ละจังหวะขั้นตอน มิติด้านอารมณ์/ความรู้สึกนี้มีผลต่อสภาวะด้านจิตใจ และอารมณ์ของผู้เข้าร่วมเป็นอย่างยิ่ง

12. **บทบาท/หน้าที่ของสื่อพิธีกรรม** แนวทางการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านให้มีทิศทางที่โน้มนำไปสู่การทำกิจกรรมการพัฒนานั้น จำเป็นต้องติด “ลวดลาย” (parameter) เช่น การเปรียบเทียบระหว่างการทำบทบาทหน้าที่ “ในอดีตและปัจจุบัน” การวิเคราะห์สถานภาพของแต่ละหน้าที่ว่า “อะไรหายไป อะไรคงอยู่ อะไรเพิ่มเติมขึ้นมา อะไรผิดเพี้ยน” หรือ “การจัดอันดับความสำคัญของแต่ละบทบาทหน้าที่ว่ามีหน้าที่ไหนติดชาร์ตอันดับเท่าไร” และที่ลงลึกไปยิ่งกว่านั้นคือ “การทำหน้าที่ต่างๆ เหล่านี้เรียกร้องต้องการเงื่อนไขอะไรบ้าง

เนื่องจากสื่อพื้นบ้านมีลักษณะเฉพาะในแต่ละท้องถิ่น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องพิจารณาริบทชุมชนควบคู่ไปด้วย เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างสื่อพื้นบ้านกับบริบทชุมชนเป็นไปแบบ 2 ทาง คือ สื่อพื้นบ้านต่างมีความสัมพันธ์แบบการทำหน้าที่ซึ่งกันและกัน เช่น ถ้าชุมชนเข้มแข็งหรืออ่อนแอ ก็จะทำให้หน้าที่ที่สร้างเสริมให้สื่อพื้นบ้านเข้มแข็งหรืออ่อนแอตาม ในทางกลับกัน หากสื่อพื้นบ้านเข้มแข็งหรืออ่อนแอ ก็จะทำให้ชุมชนนั้นๆ เข้มแข็งหรืออ่อนแอตาม ทั้งนี้ สมสุข หินวิมาน (2550) ได้เสนอแนะการวิเคราะห์บริบทชุมชน เพื่อนำไปปรับประยุกต์ใช้ ดังนี้

ภาพที่ 3 : บริบทชุมชน

1. **อายุ/การก่อรูปชุมชน** หากชุมชนมีอายุยาวนาน ก็แปลว่า แนวโน้มสายสัมพันธ์น่าจะแน่น และมิตันทุนทางวัฒนธรรมมาก ตรงกันข้าม หากเป็นชุมชนเกิดใหม่หรืออายุไม่มากนัก การต่อสู้กับแรงกระหน่ำจากภายนอกก็จะเปราะบางกว่า

2. **สภาพภูมิศาสตร์ชุมชน** เช่น ถ้าเป็นพื้นที่อยู่ติดคลองหรือทะเล ชาวบ้านก็จะสร้างวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการใช้ชีวิตดังกล่าว

3. **ลักษณะหมู่บ้านปิด/เปิด** กล่าวคือ ยิ่งชุมชนมีลักษณะเป็นสังคมที่เปิดต่อโลกภายนอก โอกาสที่จะอนุรักษ์ประเพณีท้องถิ่นเดิมก็จะเป็นไปได้สูง แต่ถ้าเป็นชุมชนเปิด เช่น มีถนนตัดผ่าน เป็นชุมชนแบบเมืองใหญ่ สื่อพื้นบ้านก็ต้องต่อสู้เผชิญหน้ากับคลื่นลมค่อนข้างสูง

4. **อัตลักษณ์/ตัวตนชุมชน** หมายถึงการสื่อสารเพื่อแสดงออกว่าเราเป็นใคร เหมือนหรือต่างจากผู้อื่นอย่างไร การศึกษาอัตลักษณ์ชุมชนก็เพื่อค้นหาหรือเชื่อมโยงมาที่วัฒนธรรมท้องถิ่น เนื่องจากสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นช่องทางที่สื่อสารอัตลักษณ์ชุมชนได้ดีที่สุด

5. **ทุนทางสังคม** ได้แก่ ระบบเครือข่าย บุคคล สายสัมพันธ์ต่างๆ ซึ่งจะเกี่ยวพันกับการสืบทอดและการต่อสู้กับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของสื่อพื้นบ้าน

6. **การเมืองและบทบาทของผู้นำ** การศึกษาการเมืองและบทบาทของผู้นำจะมีประโยชน์อย่างมากต่อการจัดการวัฒนธรรมแบบมีส่วนร่วม โดยเฉพาะการค้นหาบุคคลหรือผู้นำที่มีแนวโน้มจะสนใจการมีส่วนร่วมทางวัฒนธรรม

7. **ความเชื่อชุมชน** เนื่องจากสื่อพื้นบ้านเกือบทั้งหมดจะมีมิติความเชื่อ/ความศักดิ์สิทธิ์หล่อเลี้ยงอยู่ ฉะนั้นผู้วิจัยอาจต้องเริ่มต้นเก็บข้อมูลด้านความเชื่อชุมชนเป็นพื้นฐานก่อน

8. **การสื่อสารและเครือข่ายการสื่อสาร** เป็นการวิเคราะห์เพื่อค้นหาเส้นทางการไหลเข้าออกของข่าวสารในชุมชน ตลอดจนการประเมินความเข้มแข็งของชุมชน เช่น ถ้าชุมชนมีการไหลเข้าออกและตรวจสอบข่าวสารจากภายนอกได้ดี ก็แปลว่า น่าจะมีแรงปะทะต่อสู้กับโลกภายนอกได้สูง

ในการรักษาแม่น้ำป่าสัก ซึ่งมีสภาพเน่าเสียนั้น ชาวไท-ยวน ได้ใช้สื่อพิธีกรรมเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหา ดังนั้นในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกใช้แนวคิดนี้มาเป็นกรอบในการศึกษาบทบาทด้านต่างๆของสื่อพิธีกรรมที่ชาวไท-ยวนใช้เป็นเครื่องมือในการอนุรักษ์แม่น้ำ ในปี พ.ศ. 2549

2. แนวคิดเกี่ยวกับสื่อพิธีกรรม

สื่อพิธีกรรมเป็นจุดเชื่อมให้คนในชุมชนเข้ามารวมกัน และแม้สื่อพิธีกรรมจะเป็นสื่อที่อาจส่ง "สาร" ได้ไม่เต็มรูปแบบนัก จึงต้องมีกิจกรรมอื่นๆ มาเสริม เช่น นิทรรศการ เวทีแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดเห็น ฯลฯ และ "สาร" ที่มาจากสื่อของพิธีกรรมนั้นก็มีความแนบเนียนกลมกลืนกับพิธีกรรม จนบางครั้งกลายเป็นเรื่องยากต่อการตีความ ด้วยเหตุนี้ Leach จึงกล่าวว่า พิธีกรรมเป็นทั้งส่วนของสุนทรีย์และส่วนของการสื่อสาร (Miller, 1979) เช่นเดียวกับ Lasswell ที่กล่าวว่า "บทบาทหนึ่งที่สำคัญของการสื่อสารคือ การถ่ายทอดมรดกทางสังคมจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง" ซึ่งแนวคิดนี้ก็ส่งผลให้เกิดการยอมรับว่า วัฒนธรรมในรูปแบบต่างๆ เช่น ประเพณี พิธีกรรม ก็คือ "สื่อ" อีกรูปแบบหนึ่งในการสื่อสาร ซึ่งตรงกับผลการวิจัยของ นิพนธ์ สัมมา และคณะ (2534) ที่กล่าวว่า พิธีกรรมกับการสื่อสารมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง จนอาจกล่าวได้ว่า พิธีกรรมคือรูปแบบหนึ่งของการสื่อสารทางสังคม โดยอาศัยกิจกรรมเป็นสื่อกลาง ถือเป็นเทคนิคอย่างหนึ่งที่มนุษย์คิดค้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารทางสังคม เป็นกระบวนการกลมกลืนเกลตาทางสังคม (Socialization) เป็นเครื่องมือที่ทำให้คนจำนวนมากมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการประเพณี ปฏิบัติตามแนวคิด ความเชื่อสืบๆ

กันมา แต่การสื่อสารโดยพิธีกรรมจะให้ผลลึกซึ้งกว่า เพราะนอกจากจะได้รับการสื่อสารโดยตรงแล้ว ยังจะได้รับการสื่อสารโดยอ้อมที่จะทำให้เกิดความรู้สึกและอารมณ์อีกด้วย

แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องพิธีกรรมยังเกี่ยวเนื่องโดยตรงกับความเชื่อเรื่องสืบชะตา ซึ่งเป็นการสื่อสารอารมณ์ ความรู้สึก ที่ถ่ายทอดจากบุคคลหนึ่งไปยังบุคคลหนึ่ง ฉะนั้นจึงควรพิจารณาถึงแนวคิดต่างๆ ที่ส่งผลต่อความเชื่อ ได้แก่

1. **แนวคิดความเชื่อทางศาสนา** : เป็นสิ่งที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจในการจัดทำพิธีกรรมเป็นอย่างมาก ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรมของคน โดย Johnson (1970) กล่าวว่า ศาสนามีความสำคัญต่อระบบความเชื่อและการปฏิบัติของคน ซึ่งระบบความเชื่อเป็นสิ่งที่มีความอิทธิพลต่อพฤติกรรมทั้งส่วนบุคคลและส่วนรวม Weber (1930) กล่าวเสริมว่า ในแต่ละสังคม ศาสนามีอิทธิพลต่อท่าที ความรู้สึกนึกคิด และการกระทำของคน

อีมีล เดอร์ไคม์, 1965 (อ้างถึงใน สนิท สมัครการ 2539 : 4) กล่าวว่า ปรัชญาการทางศาสนานั้นจะต้องประกอบด้วยสาระสำคัญ 2 ประการ คือ ความเชื่อ (beliefs) และพิธีกรรม (rites) ซึ่งหน้าที่ของศาสนาแบ่งออกเป็น หน้าที่หรือประโยชน์ทางด้านจิตใจ (psychological function) และหน้าที่หรือประโยชน์ทางด้านสังคมหรือการอยู่ร่วมกัน (social function)

หน้าที่หรือประโยชน์ทางจิตใจนี้อาจกล่าวได้ว่า ศาสนา ทำหน้าที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ทำให้คนมีความมั่นใจในความสามารถ ทำให้เกิดความอบอุ่นมีขวัญและกำลังใจดี ศาสนาได้กลายเป็นสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ของสังคม หรือของกลุ่มคนที่นับถือศาสนาเดียวกันจะมีความรู้สึกต่อกันอย่างอบอุ่น และมีความรู้สึกที่เราเป็นพวกเดียวกัน มีจุดกำเนิด ปัจจุบัน และอนาคตร่วมกัน

2. **แนวคิดความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องผี** : คนโบราณเชื่อว่า ความผิดปกติที่เกิดขึ้นและที่ไม่ได้มาจากการกระทำของมนุษย์โดยตรง เช่น เจ็บป่วย ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ถือเป็น การกระทำของผีหรือวิญญาณทั้งสิ้น ซึ่งวิธีแก้ไขก็ต้องทำให้ถูกต้อง เช่น เซ่นไหว้ ชับไล่ นอกจากนี้การบนบานศาลกล่าวก็เชื่อว่าเป็นวิธีที่ทำให้วิญญาณมีฤทธิ์เดชช่วยเหลือ เมื่อสมหวังแล้วจะต้องแก้บนตามคำบนบาน หากไม่ทำวิญญาณอาจโกรธแค้นและทำอันตรายได้

ตามคติของชาวพุทธ ผีนั่นกลัวพระ ไม่ว่าจะเป็พระสงฆ์ พระพุทธรูป หรือวัตถุอย่างอื่นที่พระได้ทำพิธีปลุกเสกแล้ว ทั้งนี้ สนิท สัมครการ (อ้างใน นิลบล แสนอาทิตย์ 2547 : 51) ได้แบ่งประเภทผีหรือวิญญาณตามคติของชาวพุทธออกเป็น

1. ผิดี หมายถึงผีที่ตามปกติจะไม่หลอกหลอนใคร แต่ถ้าถูกคนรบกวนมากหรือคนปฏิบัติกรทางมายาศาสตร์ไม่ถูกต้อง อาทิ ไม่เช่นไหว้ตามธรรมเนียมประเพณี ก็อาจสำแดงตนให้ปรากฏหรือแสดงอาการให้เห็นว่าโกรธเคือง

ผีดีมีหลายระดับ ที่ใกล้ชิดกับมนุษย์มาก ๆ ได้แก่ ผีเรือน ผีบรรพบุรุษ และผีวีรบุรุษ ซึ่งมักอยู่ตามศาลและได้สมญาว่าเป็น “เจ้าพ่อ” ต่างๆ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี เจ้าที่ เจ้าทาง เจ้าทุ่ง เจ้าป่า ฯลฯ ที่ห่างไกลออกไปก็ได้แก่ พวกผีที่กลายเป็นเทวดาท้งหลาย ซึ่งแบ่งออกมากมายหลายชั้น สำหรับเรื่องลำดับชั้น ฤทธิ์อำนาจต่างๆ ของเทวดานี้มีการปะปนและนับถือรวมกันอยู่มากระหว่างศาสนาพุทธและศาสนาฮินดู จนชาวบ้านธรรมดาทั่วไปก็ยากจะแยกได้ นี่เป็นลักษณะพิเศษประการหนึ่งของพุทธศาสนาในประเทศไทยที่ว่ามีอิทธิพลของศาสนาฮินดูแทรกผสมอยู่มาก

2. ผีร้าย คือผีที่หลอกหลอนและสร้างความหวาดกลัวให้แก่ผู้คนทั่วไป ผีร้ายแบ่งออกได้หลายประเภท เช่น ผีตายโหง ผีปอบ ผีกระสือ ผีโขมด ผีกองกอย และเปรต เป็นต้น การป้องกันผีร้ายเหล่านี้ต้องใช้กรรมวิธีทางมายาศาสตร์ เช่น คาถา อาคม พระพุทธรูปต่างๆ รวมทั้งทำพิธีกรรมขับไล่ผี เป็นต้น

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาคารอนุรักษแม่น้ำป่าสักโดยการใช้พิธีสืบชะตาแม่น้ำของชาวไท-ยวน อำเภอสายบุรี จังหวัดสระบุรี ดังนั้น แนวคิดนี้จึงเป็นกรอบในการอธิบายได้ว่า การอนุรักษแม่น้ำเกิดขึ้นโดยผ่านสื่อพิธีกรรมได้อย่างไร และถือว่าเป็นการพัฒนารูปแบบหนึ่ง

3. แนวคิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

กาญจนา แก้วเทพ (2549) ได้เสนอแนะองค์ประกอบของการสื่อสารไว้ ดังนี้

1. ผู้ส่งสาร (Sender)
2. เนื้อหา/สาร/ข้อมูล (Message)
3. สื่อ/ช่องทาง (Channel)

4. ผู้รับสาร (Receiver) และผลที่เกิดขึ้น (Effect)

ทั้งนี้ พัทณี เขยจรรยา, เมตตา วิวัฒน์านุกูล และถิรนนท์ อนวัชศิริวงศ์ (2538:7) กล่าวไว้ว่า การสื่อสารของมนุษย์เป็นกระบวนการ 2 ทาง (Two-way process) ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบต่างๆ อย่างน้อย 5 ประการ คือ

1. **ผู้ส่งสารหรือผู้เข้ารหัส (Sender)** คือบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นผู้ริเริ่ม/เริ่มต้นส่งสารไปให้อีกบุคคลหนึ่งจะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม หรือเป็นผู้ทำหน้าที่ส่งสารผ่านช่องทางหนึ่งไปยังผู้รับสาร ฉะนั้น ผู้ส่งสารจึงมีบทบาทในการขึ้นว่า พฤติกรรมการสื่อสารภายในสถานการณ์หนึ่งๆ นั้น จะเป็นไปในรูปแบบใด และมีผลอย่างไร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ ผู้ส่งสารคือผู้กระตุ้นที่ทำให้เกิดการตอบสนองจากผู้รับสาร

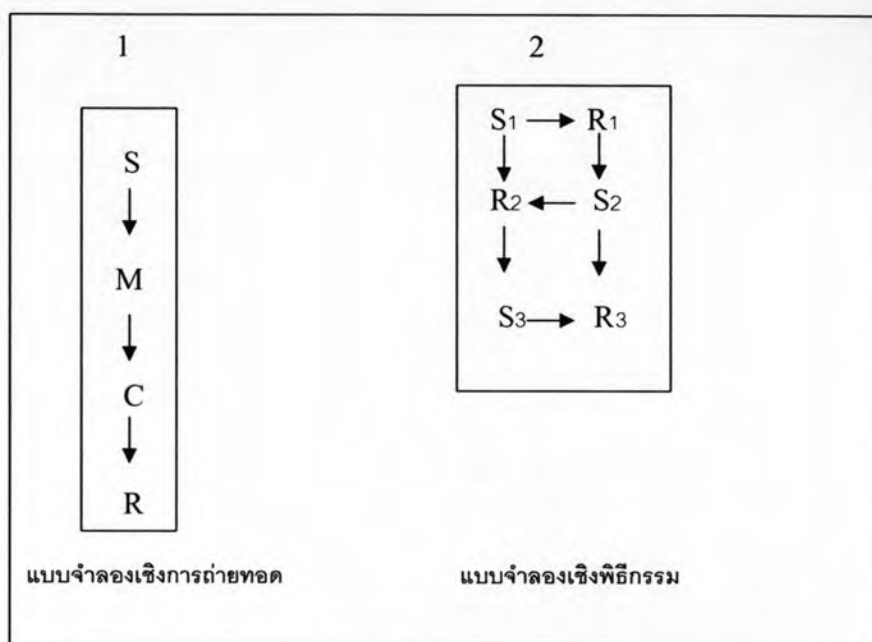
2. **ผู้รับสารหรือผู้ถอดรหัส (Receiver)** คือผู้ที่ได้รับสารจากบุคคลหนึ่งหรือกลุ่มบุคคลหนึ่ง เมื่อได้รับสารก็จะเกิดการตีความและการตอบสนอง จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตามและส่งปฏิกิริยาตอบสนอง(feedback) กลับไปยังผู้รับสาร

3. **สาร (Message)** หมายถึงสิ่งที่ผู้ส่งสาร ส่งไปให้ผู้รับสารในรูปของ "รหัส" ซึ่งหมายถึง สัญญาณ(sign) หรือสัญลักษณ์ (symbol) หรือกลุ่มของสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นในลักษณะที่มีความหมายต่อคน และผู้รับสารเข้าใจความหมายของรหัสได้ต่อเมื่อมีการถอดความหมายของสัญญาณหรือสัญลักษณ์ออกมา โดยอาจจะเป็นคำพูด ตัวหนังสือ รูปภาพ เครื่องหมาย หรือการทำทางต่างๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงหรือถ่ายทอดความคิด ความรู้สึก ความต้องการ และวัตถุประสงค์ของผู้รับสาร โดยส่วนใหญ่แล้วสารก็คือ ภาษา (language)

4. **ช่องทางการสื่อสาร(Channel)** คือตัวกลางที่ช่วยในการนำส่งสาร จากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร ช่องทางเปรียบเสมือน "ทาง" หรือ "พาหนะ" ระหว่างผู้ร่วมสื่อสาร

5. **สภาพแวดล้อมการสื่อสาร (Context/environment)** หมายถึงสิ่งต่างๆ รอบตัวผู้สื่อสาร นอกเหนือจากองค์ประกอบอื่นๆ ในกระบวนการสื่อสาร เช่น สถานที่ บรรยากาศ โอกาส เวลา เหตุการณ์ต่างๆ เป็นต้น

เมื่อนำองค์ประกอบการสื่อสารตามหลักนิเทศศาสตร์ อันประกอบไปด้วย S-M-C-R มาอธิบายแบบจำลองการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมสามารถนำมาจัดเรียงตัวได้เป็น 2 แบบจำลอง ดังนี้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2549)

ภาพที่ 4 : แบบจำลองการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

1. **แบบจำลองเชิงการถ่ายทอดข่าวสาร** ผู้ส่งสาร (S) จะสร้างสาร (M) แล้วก็ส่งผ่านสื่อ/ช่องทาง (C) ไปยังผู้รับสาร (R) แบบทางเดียว โดยที่ผู้รับสารจะไม่มีโอกาสส่งสารย้อนกลับไป เรียกว่า "เป็นการสื่อสารแบบทางเดียว"

เป้าหมายของการสื่อสารแบบนี้คือ ฝ่ายผู้ส่งสารต้องการแจ้งข้อมูล เช่น ประกาศจากทางราชการ หรือต้องการชักชวนโน้มน้าว เช่น รายการโฆษณา และน่าสังเกตว่าในแบบจำลองนี้ ผู้ส่งสารและผู้รับสารจะเล่นบทตายตัว คือ ใครเล่นเป็นผู้ส่งก็เล่นไปตลอด ฝ่ายรับก็เล่นบทรับตลอด

2. **แบบจำลองเชิงพิธีกรรม** แบบจำลองนี้จะต่างจากแบบจำลองแรก โดยเริ่มเปิดฉากตั้งแต่ผู้ส่งสาร (S1) จะส่งสารให้กับผู้รับสาร (R1) ในช่วงจังหวะที่สอง ผู้รับสาร (R1) ก็จะมาเล่นบทเป็นผู้รับสารบ้าง (S2) ส่วนผู้ส่งสารเจ้าเดิมก็เปลี่ยนให้ไปเล่นบทผู้รับสาร (R2) และสลับสับเปลี่ยนกันไปตลอดทั้งกระบวนการสื่อสาร

เป้าหมายของการสื่อสารแบบนี้มักจะเป็นไปเพื่อ "สร้างลักษณะร่วม" ให้เกิดขึ้น เช่น สร้างความเข้าใจร่วมกัน เช่น พ่อแม่กับครูที่พูดคุยกันเรื่องปัญหาของเด็ก สร้างอารมณ์ความรู้สึกร่วมกัน เช่น กลุ่มคนที่เป็นโรคเอดส์และถูกสังคมรังเกียจมาปรับทุกข์กัน สร้างประสบการณ์ร่วมกัน เช่น การเล่าสู่กันฟังว่าไปเที่ยวเมืองนอกมาแล้ว เป็นยังไงบ้าง ที่ภาษาไทยเรารู้จักแบบจำลองที่สองในคำพูดที่ว่า "จับเข่าคุยกัน พบกันครึ่งทาง" ในแบบจำลองพิธีกรรมนี้ ผู้ส่งสารและผู้รับสาร จะไม่ใช้บทบาทตายตัวหากแต่จะมีการสลับปรับเปลี่ยนบทบาทกันไป

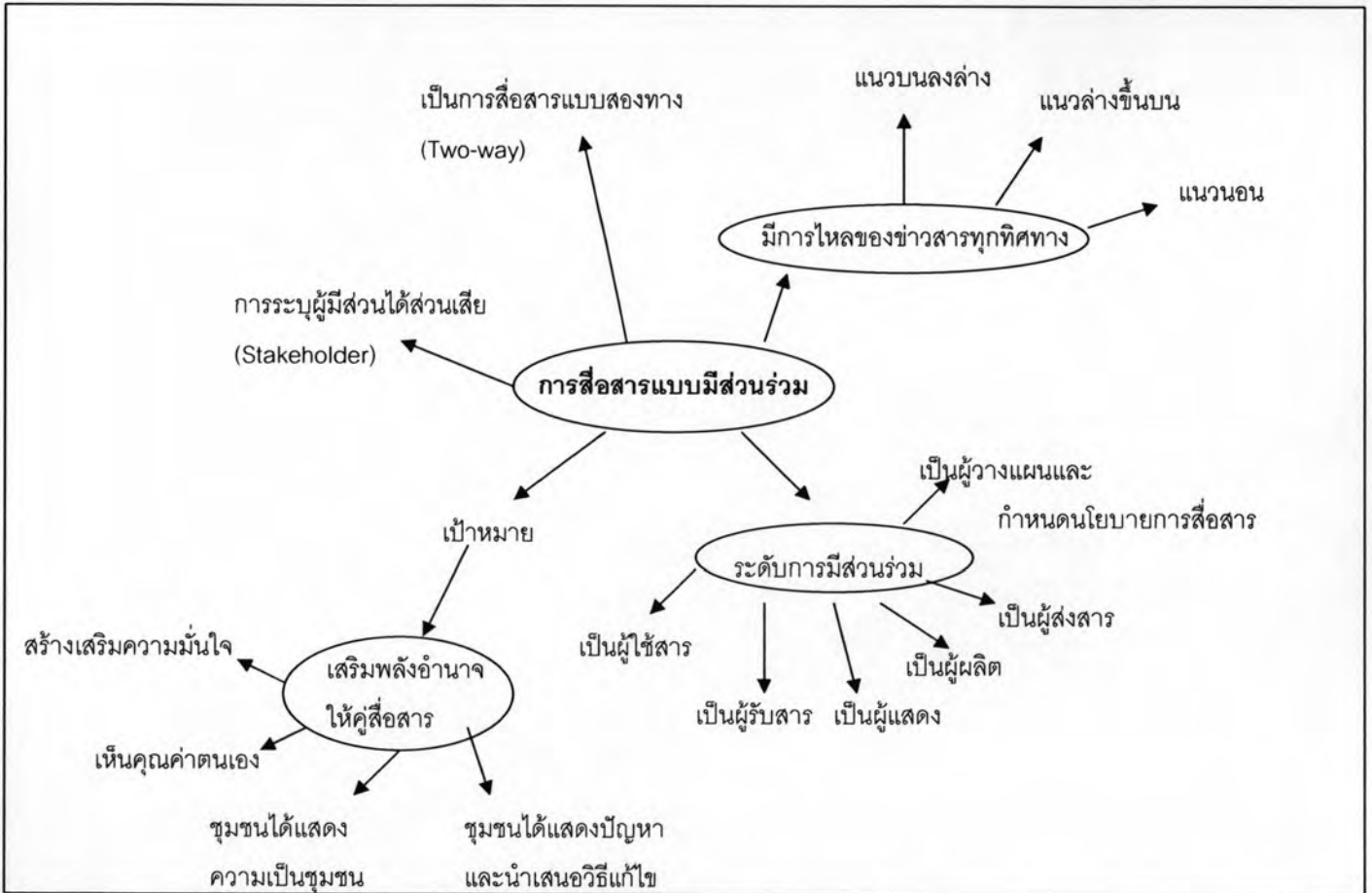
เมื่อเปรียบเทียบระหว่างแบบจำลองเชิงการถ่ายทอดกับแบบจำลองเชิงพิธีกรรมแล้ว จะทำให้เห็นรายละเอียดและความแตกต่างของแบบจำลองทั้งสอง ที่สามารถนำไปใช้ในการวิเคราะห์กระบวนการสื่อสาร ซึ่งปาริชาติ สถาปิตานนท์ (2549) ได้เสนอไว้ ดังนี้

แบบจำลองเชิงถ่ายทอด	แบบจำลองเชิงพิธีกรรม
1. เป้าหมายหลักคือ การถ่ายทอดข่าวสารเพื่อการโน้มน้าวผู้รับสาร (Persuasion)	1. เป้าหมายหลักคือ การสร้างความเข้าใจร่วมกันระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสาร (Shared meaning)
2. ความสำคัญของการสื่อสารจึงอยู่ที่ผู้ส่ง (Sender-centered)	2. ความสำคัญอยู่ที่ทั้งผู้ส่งและผู้รับสาร ซึ่งต้องทำความเข้าใจกันและกัน
3. ทิศทางการไหลของข่าวสารเป็นแบบทางเดียว (One-way flow) และเป็นแนวตั้ง (Vertical)	3. ทิศทางการไหลของข่าวสารเป็นแบบสองทาง (Two-way flow) และเป็นแนวราบ (Horizontal)
4. บทบาทของผู้ส่งสารและผู้รับสารจะตายตัวตลอดกระบวนการสื่อสาร	4. บทบาทของผู้ส่งสารและผู้รับสารจะสลับเปลี่ยนแปลงกัน ไม่มีการผูกขาด
5. ผลลัพธ์ของการสื่อสารเมื่อสิ้นสุดกระบวนการ ผู้รับสารจะรู้ข่าวสารหรือเห็นคล้ายตามผู้ส่ง	5. หลังจากการสื่อสารสิ้นสุดแล้ว ทั้งผู้ส่งและผู้รับความคิดเห็นจะแลกเปลี่ยนข่าวสารและความคิดเห็นของกันและกัน

ตารางที่ 1 : ตารางเปรียบเทียบแบบจำลองการสื่อสารเชิงถ่ายทอดและเชิงพิธีกรรม

คุณลักษณะการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

กาญจนา แก้วเทพและคณะ (2549:32) ได้สรุปคุณลักษณะที่สำคัญของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม ซึ่งขยายมาจากแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม ดังนี้

ภาพที่ 5 : คุณลักษณะของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในระดับชุมชน

McQuail (1983) ได้กำหนดเป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในระดับชุมชน ดังนี้

1. เพื่อกระตุ้นให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าของตนเอง เช่น การนำเอาภูมิปัญญาของชาวบ้านมาเผยแพร่ในวงกว้าง

2. เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับชาวบ้านที่เข้ามามีส่วนร่วม และเพื่อให้เห็นคุณค่าความคิดและความเชื่อของตนเอง
3. เพื่อพิสูจน์ความเชื่อของชุมชนที่คิดว่าตนเองไม่สามารถใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ซับซ้อนได้ การเข้ามาร่วมฝึกฝนอบรมการผลิตสื่อ จะพิสูจน์ให้ชาวบ้านเห็นว่าพวกเขาสามารถใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้ หากมีโอกาส
4. เพื่อสร้างทักษะในการสร้างสื่อให้กับชุมชน เพื่อเป็นช่องทางที่ชุมชนจะส่งข่าวสารออกไปจากจุดยืน มุมมอง และทัศนะของตนเอง
5. เพื่อให้ชุมชนได้แสดงความรู้สึก ปัญหา วิธีการวิเคราะห์ปัญหา รวมทั้งวิธีการแก้ปัญหาจากทัศนะของชุมชน
6. ผลจากการสื่อสารของชุมชน ช่วยยกระดับความมีสติและความรับผิดชอบให้กับทั้งชุมชนหรือชุมชนอื่นๆ เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น
7. เนื้อหาของการสื่อสารชุมชน จะเน้นเรื่องราวที่มีสาระประโยชน์ต่อชีวิตของชุมชนเอง ดังนั้นสื่อประเภทนี้จึงช่วยเพิ่มสัดส่วนของการสร้างสื่อที่มีสาระให้แก่ชุมชนให้มีปริมาณมากขึ้น เพื่อถ่วงดุลกับการสื่อสารที่มุ่งเน้นแต่ความบันเทิง และการหลีกเลี่ยงปัญหาที่สื่อจากภายนอกอัดฉีดเข้าไปในชุมชน

ทั้งนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2543:57) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมในการสื่อสารของชุมชนนั้นกระทำได้หลายระดับ ในที่นี้จึงแบ่งระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนออกเป็น 3 ระดับ ดังนี้

1. **การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร/ใช้สาร (Audience/Receiver/Users)** เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับล่างสุด กล่าวคือ ในกระบวนการสื่อสารตั้งแต่ต้นยังอยู่ในการกำหนดของผู้ส่งสาร ไม่ว่าจะเป็นการเลือกประเด็นเนื้อหา การเลือกวิธีนำเสนอ ไปจนถึงการเลือกช่องทางสื่อที่จะใช้เผยแพร่ และผู้รับสารเองก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงผู้รับสารแต่เพียงอย่างเดียว

2. **การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่งสาร/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง (Sender/Producer/Co-producer/Performance)** เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับที่สูงขึ้นมา และจำเป็นต้องสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เพิ่มเติม หรือต้องมีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเก่าๆ ที่มีอยู่ การเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิตหรือผู้ร่วมผลิตนั้น แบ่งได้เป็นหลายขั้นตอนตามหลักแนวคิดของการผลิตสื่อ คือ

2.1 **ขั้นก่อนการผลิต (Pre-production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนการเตรียมการก่อนการผลิต สื่อ ประกอบด้วยการเลือกประเด็นหัวข้อ การเลือกแง่มุมที่จะนำเสนอ การรวบรวมข้อเท็จจริงที่จะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบ การเขียนบทแบบต่างๆ การคัดเลือกฉากและตัวแสดง ฯลฯ

2.2 **ขั้นการผลิต (Production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนของการลงมือผลิต เช่น การเข้าห้องจัดรายการในกรณีของวิทยุ การลงมือถ่ายทำในกรณีของวิดีโอ โทรทัศน์/ภาพยนตร์ ฯลฯ

2.3 **ขั้นหลังการผลิต (Post-production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนหลังการถ่ายทำเสร็จแล้ว ต้องมีการตัดต่อ การอัดเสียงประกอบ การเพิ่มเติมด้านเทคนิคต่างๆ ฯลฯ

3. **การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบาย (Policy Maker/Planner)** หมายถึง การวางแผนและนโยบายดำเนินการใช้สื่อที่รวมเอาชุมชนเข้ามาอยู่ในโครงสร้างการสื่อสารของชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วม และสังเกตได้ว่ายิ่งระดับของการมีส่วนร่วมสูงขึ้นมากเท่าใด สัดส่วนของชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมก็จะเล็กลง กล่าวคือ ในระดับผู้บริหาร คนในชุมชนทุกคนสามารถมีส่วนร่วมได้ แต่เมื่อขึ้นมาถึงขั้นการผลิต อาจจะมีคนบางกลุ่มในชุมชนเท่านั้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วมจนกระทั่งถึงขั้นตอนสุดท้าย คือ ระดับการวางแผนและนโยบายนี้ก็คงมีตัวแทนบางคนจากชุมชนเท่านั้นที่จะเข้ามาดำเนินกิจกรรมในระดับนี้

นอกจากนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2542:40) ยังได้กล่าวว่า การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมจะช่วยให้ทุกฝ่ายได้ร่วมกันคิด ร่วมกันแก้ไขปัญหา ร่วมกันดำเนินการ ร่วมกันรับผิดชอบ และรับรู้ถึงสถานการณ์ในชุมชนของตนเอง อีกทั้งแนวความคิดการมีส่วนร่วมยังทำให้เกิด "ความรู้สึก" ต่างๆ ได้แก่

1. **ความรู้สึกเป็นเจ้าของ** เป็นเสมือนเหรียญสองด้าน ในด้านหนึ่งความรู้สึกเป็นเจ้าของจะนำมาซึ่งความสนใจ ห่วงใย ดูแลรักษา อีกด้านหนึ่งความรู้สึกการเป็นเจ้าของจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อผู้เป็นเจ้าของมีอำนาจที่สามารถจะเข้าไปจัดการกับสิ่งของหรือเรื่องราวนั้นได้ ซึ่งก็คือการเข้ามามีส่วนร่วมได้นั่นเอง

2. **กระบวนการมีส่วนร่วมทำให้เกิดอัตลักษณ์ที่หลากหลาย** อันมาจากการร่วมกันแสดงความคิดเห็นและความต้องการของกลุ่มคนต่างวัฒนธรรม เพราะในการหาทางออกของแต่ละท้องถิ่นนั้น ไม่จำเป็นต้องมีสูตรตายตัวเหมือนกันหมด ซึ่งในแต่ละท้องถิ่นจะสอดคล้องกับวิถีชีวิตเข้าไปด้วย

3. **ความรู้สึกเกี่ยวข้องและผูกพัน** ซึ่งมาจากการรับฟังข่าวสารในปริมาณที่มากขึ้น จนนำความรู้สึกผูกพันและเกี่ยวข้องที่เกิดจากการเชื่อมโยงความคิดเรื่องต่างๆ เข้ามาสู่ตนเองและเข้ามามีส่วนร่วมในที่สุด

ปัจจุบันแนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาได้รับการยอมรับและใช้เป็นแนวทางปฏิบัติในงานพัฒนา ซึ่งกระบวนการของการมีส่วนร่วมมิได้ขึ้นอยู่กับการริเริ่มหรือวางแผนโดยรัฐ แต่ความสำเร็จนั้นอยู่ที่ประชาชนในชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการอย่างเป็นอิสระ เน้นการทำงานในรูปกลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ในการเข้าร่วมอย่างชัดเจน พลังกลุ่มจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้งานพัฒนาต่างๆ บรรลุผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย (จรัญญา วงษ์พรหม, 2536) นอกจากนี้ การพัฒนาจำเป็นต้องมีการรวมพลังในลักษณะเบญจภาคี ได้แก่ ภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และประชาชน เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาท้องถิ่น (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543)

ความหมายของการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2531) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน จะต้องยึดหลักความต้องการและปัญหาของประชาชนเป็นจุดเริ่มต้น กิจกรรมจะต้องดำเนินในรูปของกลุ่ม เพื่อสร้างพลังกลุ่มให้มีความรับผิดชอบร่วมกัน และคำนึงถึงขีดความสามารถของประชาชน ปลูกฝังให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ ในขั้นตอนการดำเนินงาน ประชาชนควรมีส่วนร่วมตั้งแต่เริ่มต้น กิจกรรมที่ทำจะต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม ทรัพยากร และวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งการเริ่มต้นกิจกรรมควรอาศัยผู้นำชุมชนที่ชาวบ้านเคารพนับถือ

สุรียั ตันท์ศรีสุโรจน์ (2531) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมเป็นความร่วมมือ ร่วมปฏิบัติ และร่วมกันรับผิดชอบ ไม่ว่าจะ เป็นของปัจเจกบุคคลหรือของกลุ่ม เพื่อให้เกิดการพัฒนาและการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ต้องการและบรรลุเป้าหมายที่กำหนด

ปาริชาติ วลัยเสถียร (2543:135) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมคือ การที่ประชาชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการควบคุมการใช้และกระจายทรัพยากรธรรมชาติ ตลอดจนปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อเกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม การมีส่วนร่วมนี้จึงเป็น

การมีส่วนร่วมของประชาชน ตามแนวทางการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเปิดโอกาสให้ประชาชนพัฒนาการรับรู้ สติปัญญา และความสามารถในการตัดสินใจกำหนดชีวิตด้วยตนเอง

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการที่ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมกำหนดการเปลี่ยนแปลง โดยเปิดโอกาสให้เป็นผู้คิด ตัดสินใจ และร่วมกันดำเนินการในกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน เป็นการพัฒนาขีดความสามารถของประชาชนในการพัฒนาตนเอง เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนด

หลักสำคัญของการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2531:843) ได้สรุปหลักการและแนวทางการพัฒนาโดยการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน ดังนี้

1. ต้องยึดหลักความต้องการและปัญหาของคนในชุมชนเป็นจุดเริ่มต้นของกิจกรรม ต้องใช้เวลาในการกระตุ้น เร่งเร้าความเข้าใจ ให้ความรู้ความเข้าใจ จนคนในชุมชนยอมรับความจำเป็นและประโยชน์ในการจัดกิจกรรมเหล่านั้น
2. กิจกรรมต้องดำเนินการในลักษณะกลุ่ม เพื่อสร้างพลังชุมชนในการรับผิดชอบร่วมกัน สร้างความสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างสมาชิกกลุ่ม ปลูกฝังทัศนคติและพฤติกรรมที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน
3. แนวทางการพัฒนาในกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน ต้องคำนึงถึงขีดความสามารถของประชาชนที่รับดำเนินการต่อไปโดยไม่ต้องพึ่งพาทายนอก โดยระยะเริ่มแรกต้องไม่ทุ่มเทในลักษณะการให้เปล่า โดยสิ้นเชิง ต้องทำให้คนในชุมชนเกิดความสำนึกเป็นเจ้าของกิจกรรมร่วมกัน และต้องสามารถทำต่อไปได้เอง เมื่อการช่วยเหลือจากภายนอกสิ้นสุดลง การช่วยตนเองและการพึ่งตนเองเป็นหลักสำคัญที่ต้องเริ่มตั้งแต่ต้น
4. กิจกรรมที่นำเข้าไปในชุมชนต้องสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม ความพร้อมรับของชุมชน ซึ่งรวมถึงการใช้ทรัพยากรชุมชน การสอดคล้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมชุมชน
5. การริเริ่มกิจกรรมต้องอาศัยผู้นำชุมชน ซึ่งหมายถึง ผู้นำตามธรรมชาติที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ผู้นำทางศาสนา ผู้นำที่ได้รับการเลือกตั้งหรือแต่งตั้งจากทางราชการ เพื่อเป็นผู้บุกเบิกและชักนำชาวบ้าน ผู้นำชุมชนโดยทั่วไปจะสามารถปรับทัศนคติและการยอมรับสิ่งใหม่ๆ ได้เร็วกว่า และเป็นผู้ที่

ชาวบ้านศรัทธาในตัวอยู่แล้ว การเริ่มต้นจากผู้นำจึงไปได้เร็วกว่าและได้รับการยอมรับมากกว่าประชาชนทั่วไป

6. ขั้นตอนการดำเนินงานต่างๆ ต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมตั้งแต่ต้น กล่าวคือ ร่วมหาข้อมูล ร่วมหาสาเหตุปัญหา ร่วมปรึกษาหารือแนวทางแก้ปัญหา ร่วมกันตัดสินใจ ร่วมวางแผน ร่วมการปฏิบัติงาน ร่วมการติดตามผลงานจนถึงขั้นการร่วมบำรุงรักษาในระยะยาว

สถาบันวิจัยสังคมและสถาบันวิจัยสภาวะแวดล้อม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (2545) ได้จัดประเภทของการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยอิงพัฒนาการของโครงการพัฒนาเป็นเกณฑ์ กล่าวคือ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนประกอบด้วยภารกิจสำคัญ 5 ประการ ดังนี้

ภารกิจที่ 1: การมีส่วนร่วมในการวางแผน (Participation in planning) ประกอบด้วย การที่ประชาชนมีบทบาทในกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนโครงการ นับตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การกำหนดลำดับความสำคัญของปัญหา การกำหนดเป้าหมาย การกำหนดแนวทางในการดำเนินงาน การกำหนดแนวทางในการติดตามและประเมินโครงการ

ภารกิจที่ 2: การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม (Participation in implementation) ประกอบด้วย การสนับสนุนด้านทรัพยากรและการประสานความร่วมมือ

ภารกิจที่ 3: การมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์ (Participation in utilization) ประกอบด้วย การนำเอากิจกรรมต่างๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยเฉพาะในด้านการเพิ่มระดับการพึ่งตนเอง และการควบคุมทางสังคม

ภารกิจที่ 4: การมีส่วนร่วมในการได้รับผลประโยชน์ (Participation in benefit-sharing) ประกอบด้วย การแจกจ่ายประโยชน์ต่างๆ ในการพัฒนาอย่างยุติธรรม

ภารกิจที่ 5: การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Participation in evaluation) ประกอบด้วย การให้ประชาชนได้รับทราบถึงสภาพปัญหาและอุปสรรคต่างๆ เพื่อร่วมกันหาทางแก้ไขในลำดับต่อไป

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531) ระบุว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริง ควรจะหมายถึง การมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ดังนี้คือ

1. การมีส่วนร่วมในการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน เพื่อนำไปสู่การค้นหาปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของชุมชน ตลอดจนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหาและการคัดเลือกปัญหาที่จะแก้ไขตามลำดับก่อนหรือหลัง ชาวบ้านต้องรู้ถึงปัญหาของเขาเอง ไม่ใช่คนภายนอกชี้แนะปัญหา
2. การมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา
3. การมีส่วนร่วมในการเลือกวิธีและวางแผนในการแก้ปัญหา
4. การมีส่วนร่วมดำเนินการตามแผน เช่น การสละแรงงานและทรัพยากรต่างๆ
5. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล

กล่าวโดยสรุปคือ การมีส่วนร่วมประกอบด้วยขั้นตอน ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของชุมชน
2. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเลือกแนวทางและวางแผนการทำงาน
3. การปฏิบัติการในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน
4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผล

การใช้สื่อพิธีกรรมเพื่ออนุรักษ์แม่น้ำป่าสักจะสำเร็จลุล่วงไปไม่ได้หากปราศจากความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนและผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ทั้งนี้ การสื่อสารถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการโน้มนำให้คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาหรือแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น โดยผู้วิจัยได้มองว่าคาราวานกิจกรรมที่ชาวไทย-ยวนได้นำมาใช้ในการจัดพิธีสืบชะตาแม่น้ำนั้น ล้วนเป็นกิจกรรมที่สะท้อนให้เห็นรูปแบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม และการแสดงออกถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในบริบทที่แตกต่างกันไปในแต่ละกิจกรรม ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกใช้แนวคิดเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม มาเป็นกรอบแนวคิดในการศึกษากระบวนการสื่อสาร อันประกอบไปด้วย S-M-C-R-E ของคาราวานกิจกรรมและสื่อพิธีกรรมที่ชาวไทย-ยวน อำเภอสองแคว จังหวัดสระบุรี ใช้ในการแก้ปัญหาแม่น้ำเน่าเสีย ปี พ.ศ. 2549

4. แนวคิดเกี่ยวกับเครือข่ายการสื่อสาร

พชันี เขยจรรยา เมตตา วิวัฒน์านุกุล และถิรนนท์ อนวัชศิริวงศ์ (2540) ให้ความหมายของเครือข่ายการสื่อสารไว้ว่า เป็นระบบการแพร่กระจายข้อมูลในบรรดาสมาชิกของกลุ่ม โดยเครือข่ายการสื่อสารนี้ มีลักษณะต่างจากช่องทางการสื่อสาร ซึ่งเป็นเพียงตัวกลางการสื่อสารระหว่างผู้รับสารและผู้ส่งสาร

วินิต เกตุขำ (2522) กล่าวว่า เครือข่ายการสื่อสาร หมายถึง แบบแผนการติดต่อ เกี่ยวข้อง และประสานงานกันภายในกลุ่ม โดยสมาชิกในกลุ่มจะมีการถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารเพื่อให้งานบรรลุเป้าหมายตามที่กำหนดไว้

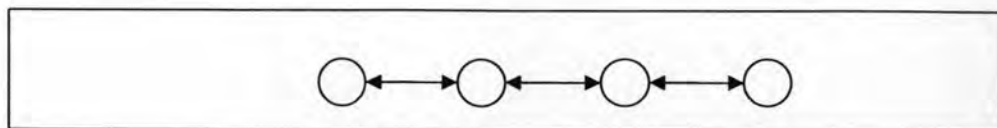
ถิรนนท์ อนวัชศิริวงศ์ (2526) กล่าวว่า เครือข่ายการสื่อสาร หมายถึง ระบบการแพร่กระจายของข้อมูลข่าวสารในระหว่างสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งมีเครือข่ายแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

Rogers, 1995 กล่าวถึงคุณลักษณะของเครือข่ายการสื่อสารว่า เป็นการเชื่อมโยงระหว่างบุคคลโดยทิศทางการไหลของข่าวสาร วิธีการวิเคราะห์เครือข่ายการสื่อสาร เป็นการจัดกลุ่มบุคคลที่มีความคล้ายคลึงกันทางการสื่อสารในการเชื่อมโยงเครือข่าย ดังนั้น บุคคลที่ใกล้ชิดกันจึงอยู่ในกลุ่มเดียวกัน ความคล้ายกันทางการสื่อสาร (Communication Proximity) เป็นระดับการเชื่อมโยงของบุคคลสองคนในเครือข่ายการสื่อสารที่มีการซ้อนทับกัน

Harold J. Leavitt, 1964 ได้ทดลองเกี่ยวกับเครือข่ายการสื่อสาร โดยใช้แบบของการสื่อสารหลายแบบ พบว่า การสื่อสารแยกออกเป็น 2 แบบ ดังนี้

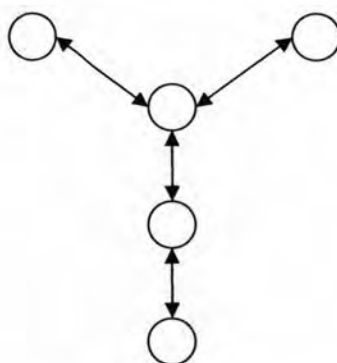
1. การสื่อสารแบบมีศูนย์กลาง (Centralized Communication) เป็นการสื่อสารที่มีใครคนใดคนหนึ่งเป็นศูนย์กลางหรือทางผ่าน โดยที่สมาชิกคนอื่นๆ ไม่มีการติดต่อโดยตรง แต่ต้องผ่านคนกลาง ได้แก่

1.1 เครือข่ายการสื่อสารแบบลูกโซ่ (Chain Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่สมาชิกแต่ละคนจะติดต่อไปยังสมาชิกคนอื่นที่อยู่ถัดไปเท่านั้น เนื่องจากมีข้อจำกัดในแง่การประสานงานและการติดต่อระหว่างสมาชิกในกลุ่ม บางครั้งจึงเป็นความยากลำบากที่กลุ่มจะทำงานให้สำเร็จได้ตามต้องการ การขาดความเป็นอิสระในการติดต่อสื่อสารเพราะสมาชิกจะติดต่อกับบุคคลอื่นได้เพียง 1 คน หรือ 2 คน ที่ต่อจากเขาเหล่านั้น จึงทำให้ความพอใจของสมาชิกในกลุ่มค่อนข้างต่ำ

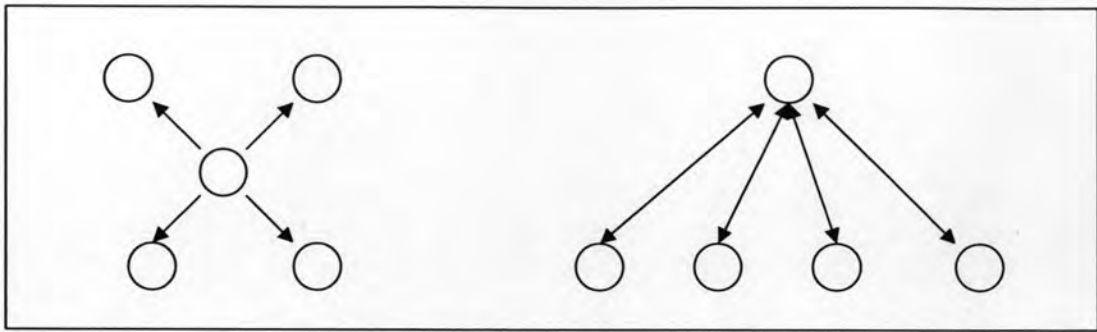
ภาพที่ 6 : เครือข่ายการสื่อสารแบบบัส

1.2 เครือข่ายการสื่อสารแบบตัว Y (Y Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่มีสมาชิกที่อยู่ตรงกลางเพียง 2 คน ทำหน้าที่ประสานงานและส่งข้อมูลที่ได้รับจากสมาชิกคนอื่นๆ ที่อยู่รอบนอก การสื่อสารแบบนี้มีความเหมาะสมกว่าแบบบัสในแง่ที่ทำให้งานสำเร็จได้ดีกว่า เพราะข้อมูลสามารถผ่านทิศทางต่างๆ ได้มากกว่า แทนที่จะอาศัยคนที่อยู่ถัดไปเท่านั้น โดยปกติบุคคลที่อยู่ตรงกลางคนหรือสองคนเท่านั้น ที่มีความพอใจต่อรูปแบบการสื่อสารแบบนี้ แต่ส่วนที่เหลือของกลุ่มหรือผู้ที่อยู่รอบนอกมีความพอใจต่ำ รูปแบบของเครือข่ายการสื่อสารแบบตัว Y นี้ มักเกิดขึ้นในกลุ่มที่มีสมาชิกเพียง 1 คนหรือ 2 คนเท่านั้น ที่เต็มใจจะรับทำงานและรับผิดชอบต่อผลสำเร็จของงาน ในขณะที่ส่วนที่เหลือของกลุ่มไม่ยอมรับรับผิดชอบ

ภาพที่ 7 : เครือข่ายการสื่อสารแบบตัว Y

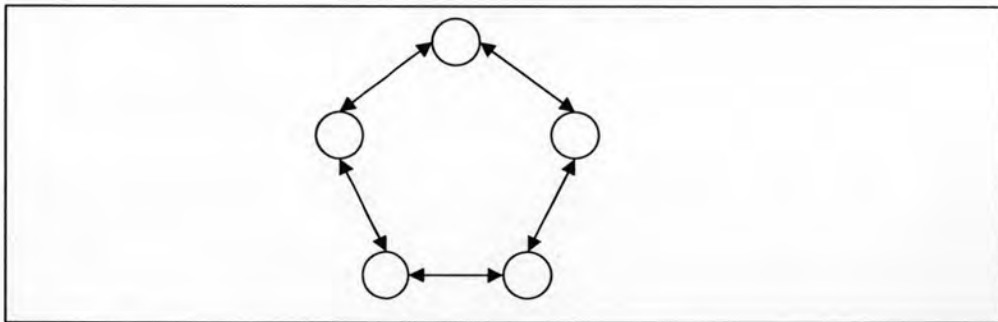
1.3 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงล้อ (Wheel Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่มีสมาชิกคนหนึ่งเป็นผู้รับข่าวจากสมาชิกคนใดคนหนึ่งแล้วส่งข่าวนั้นไปยังสมาชิกคนอื่นๆ บุคคลที่อยู่ตรงกลางของกลุ่มจะเป็นผู้ที่มีอำนาจอย่างแท้จริง และเป็นผู้นำของกลุ่ม เพราะเป็นผู้เดียวที่รับผิดชอบผลสำเร็จของงาน

ภาพที่ 8 : เครือข่ายการสื่อสารแบบวงล้อ

2. การสื่อสารแบบกระจายอำนาจ (Decentralized Communication) เป็นการสื่อสารที่สมาชิกในกลุ่มติดต่อกันโดยอิสระ ไม่มีใครตัดสินใจคนเดียว แต่ร่วมกันคิด ร่วมกันแก้ปัญหา เป็นวิธีที่ใช้ได้ตรงกับกระบวนการกลุ่มมาก เพราะทุกคนมีปฏิสัมพันธ์กัน (Interaction) ผลที่ออกมาจะได้ทั้งผลผลิต (Product) และกระบวนการ (Process) ของกลุ่ม หมายถึง การสื่อสารแบบนี้คำนึงถึงการเอาใจใส่ผู้ทำงาน สิ่งแวดล้อมในการทำงาน ขวัญและกำลังใจของกลุ่มด้วย ได้แก่

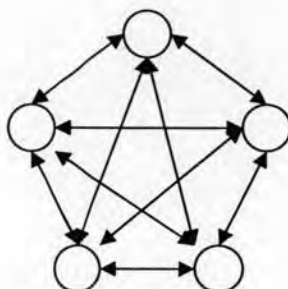
2.1 เครือข่ายการสื่อสารแบบวงกลม (Circle Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่มีสมาชิกในกลุ่มทุกคนสามารถติดต่อกับสมาชิกที่อยู่ถัดจากคนทั้งสองข้าง สถานะของทุกคนมีความเท่าเทียมกันและทุกคนมีความพอใจ อย่างไรก็ตามปัญหาเรื่องความรับผิดชอบจะเกิดขึ้นเพราะจะหาคนรับผิดชอบไม่ได้ เพราะแต่ละคนมีฐานะเท่าเทียมกัน จะหาใครมาเป็นศูนย์รวมของกลุ่มไม่ได้

ภาพที่ 9 : เครือข่ายการสื่อสารแบบวงกลม

2.2 เครือข่ายการสื่อสารแบบทุกช่องทาง (All Channel Network) ได้แก่ เครือข่ายการสื่อสารที่สมาชิกทุกคนสามารถติดต่อกับสมาชิกคนอื่นได้โดยตรง ไม่ต้องผ่านสมาชิกคน

อื่นๆ ทั้งในการรับข่าวสารและส่งข่าวสาร อาจถือได้ว่าเป็นเครือข่ายการติดต่อที่สมบูรณ์ที่สุด เพราะไม่มีข้อจำกัดการสื่อสารของสมาชิก โดยเครือข่ายนี้จะเปิดโอกาสให้มีปฏิกริยาย้อนกลับสูงที่สุด

ภาพที่ 10 : เครือข่ายการสื่อสารแบบทุกช่องทาง

การเชื่อมโยงของเครือข่าย มีความหมายมากกว่าการที่คนมา "รวมกัน" เท่านั้น หากแต่บุคคลเหล่านั้นยังได้ "ร่วมกัน" ในการทำสิ่งหนึ่งสิ่งใด ดังนั้นการเชื่อมโยงเข้าหากันเป็นเครือข่ายนี้จึงมิใช่เพียงการรวมกลุ่มของสมาชิกที่มีความสนใจร่วมกัน ในระดับเพียงแค่การพบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือร่วมสังสรรค์กันเท่านั้น แต่ต้องมีการพัฒนาไปสู่ระดับของการลงมือทำกิจกรรมร่วมกันด้วย เป้าหมายที่มีร่วมกัน ดังนั้น เครือข่ายจึงต้องมีการจัดระบบให้กลุ่มบุคคลหรือองค์กรที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายให้สามารถดำเนินกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน เพื่อนำไปสู่จุดหมายที่สมาชิกแต่ละคนในเครือข่ายเห็นพ้องต้องกัน ซึ่งอาจเป็นกิจกรรมที่รวมกันเฉพาะกิจตามความจำเป็น และเมื่อเสร็จสิ้นภารกิจแล้วเครือข่ายก็เลิกไป แต่อาจกลับมารวมกันได้ใหม่หากจำเป็นหรืออาจเป็นเครือข่ายที่ดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่องไปเรื่อยๆ

นอกจากเครือข่ายจะมีการให้ความหมายในแง่ของการรวมกลุ่ม การมีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายร่วมกัน และการประสานการทำงานแล้ว ยังมีผู้ให้คำนิยามความหมายของเครือข่ายในแง่การประสานความร่วมมือ โดยมองเครือข่ายในลักษณะที่เป็นรูปแบบการประสานงานของบุคคล กลุ่มหรือองค์กรที่เป็นระบบ มีโครงสร้างค่อนข้างชัดเจน อาจมีขอบข่ายตั้งแต่ระดับเล็กๆ ภายในชุมชนไปจนถึงระดับจังหวัด ภูมิภาค ประเทศและระหว่างประเทศ

สำหรับเครือข่ายในแง่ของการพัฒนานั้น หมายถึง การรวมพลังของบุคคล กลุ่มบุคคล องค์กรในระดับชุมชน อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือการต่อรงใดๆ ที่ส่งผลในเชิงบวกต่อการพัฒนา และนัยยะสำคัญที่แฝงอยู่ในความหมายของเครือข่ายตามกระบวนทัศน์นี้คือ กระบวนการทำงานแบบเครือข่ายจะส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ตลอดจนการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ สัญญา สัญญาภิวัดน์ (2541) เปรียบว่า การมีเครือข่ายเปรียบเหมือนการมีพันธมิตรที่ช่วยให้เกิดการพัฒนา เป็นที่พึ่งของกันและกัน ช่วยเหลือกันเวลามีปัญหา และช่วยกันเสริมสร้างความเจริญก้าวหน้า ทั้งนี้ "พันธมิตร" ที่ว่าอาจเป็นบุคคล กลุ่มบุคคล หรือองค์กรก็ได้ เช่นเดียวกับที่ภาคี 59 โครงการของ สพส. ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของเครือข่ายในแง่มุมต่างๆ (ภัสวดี นิติเกษตรสุนทร, 2549) ดังนี้

- สร้างเครือข่ายเพื่อสืบทอดสื่อพื้นบ้าน
- สร้างเครือข่ายเพื่อความอยู่รอดของสื่อพื้นบ้าน
- สร้างเครือข่ายเพื่อเสริมช่องทางในการสื่อสาร ขยายพื้นที่ให้สื่อพื้นบ้าน

ภัสวดี นิติเกษตรสุนทร (2549) แบ่งเครือข่ายออกเป็น

1. เครือข่ายภายในชุมชน เกิดจาก

1.1 การรวมตัวของสมาชิกในชุมชน ที่มีความคิดตรงกัน ทำงานคล้ายคลึงกัน ประสบปัญหาเดียวกัน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประสบการณ์ และมีการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน

1.2 การเชื่อมโยงกลุ่มต่างๆ ในชุมชน เพื่อร่วมแลกเปลี่ยน เรียนรู้ และทำกิจกรรมร่วมกัน

2. เครือข่ายภายนอกชุมชน เป็นเครือข่ายที่เกิดจากการเชื่อมโยงไปสู่กลุ่มบุคคล องค์กร ภายนอกชุมชน ประกอบด้วย

2.1 สื่อบุคคลภายนอกชุมชน ได้แก่ ปราชญ์ชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่น และศิลปินพื้นบ้านที่อยู่ในชุมชนใกล้เคียง

2.2 แหล่งเรียนรู้นอกพื้นที่ ได้แก่ สถาบันการศึกษาและสถานที่ดูงานในชุมชนใกล้เคียง

2.3 หน่วยงานราชการในท้องถิ่น ได้แก่ สภาวัฒนธรรมทั้งในระดับจังหวัดและอำเภอ

2.4 สื่อมวลชนท้องถิ่น เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์ สื่อพื้นบ้าน

สำหรับบทบาทเครือข่ายสื่อพื้นบ้าน แบ่งเป็น

1. **เสริมกำลังทำงาน** เนื่องจากสื่อพื้นบ้านไม่สามารถทำงานได้ตามลำพัง จำต้องมี "เพื่อน" มาช่วยกันร่วมคิด ร่วมทำ ซึ่งการทำงานในลักษณะนี้เป็นการเสริมแรงซึ่งกันและกัน
2. **เสริมกำลังปัญญา** การเชื่อมโยงในลักษณะเครือข่ายจะก่อให้เกิดการเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ซึ่งสามารถนำไปประยุกต์เป็นแนวทางในการทำงานสื่อพื้นบ้านของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ
3. **เสริมกำลังทรัพยากร** แม้ว่า "กำลังทรัพยากร" จะไม่ใช่สิ่งสำคัญที่สุดของเครือข่าย แต่ก็เป็นปัจจัยในการขับเคลื่อนโครงการให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ และอย่างน้อยก็เป็นจุดเริ่มต้นในการเริ่มต้นกระบวนการทำงานที่อาจเชื่อมโยงไปสู่การสนับสนุนจากชุมชนในลักษณะต่างๆ ต่อไป เช่น สนับสนุนด้านสถานที่ สนับสนุนด้านอาหารการกิน เป็นต้น
4. **เสริมศักดิ์ศรี** การมีเครือข่ายเข้ามาเป็นพันธมิตร เป็นตัวบ่งชี้เบื้องต้นว่า สื่อพื้นบ้านยังไม่ถูกตัดสายสัมพันธ์ออกจากชุมชน แต่ยังมีคุณค่าพอเพียงที่จะทำให้ชุมชนหันกลับมามอง และดึงกลับเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชุมชน

นอกจากนี้ กาญจนา แก้วเทพ ยังได้กล่าวว่า เมื่อสร้างเครือข่ายแล้วต้องมีความเข้าใจในการธำรงรักษาเครือข่ายไว้และประดับประดาให้เครือข่ายสามารถดำเนินการต่อไปได้ ซึ่งได้แก่ การจัดกิจกรรมร่วมกันที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง การรักษาสัมพันธภาพที่ดีระหว่างสมาชิกเครือข่าย การกำหนดกลไกสร้างระบบจูงใจ การจัดหาทรัพยากรสนับสนุนอย่างพอเพียง การให้ความช่วยเหลือและช่วยแก้ไขปัญหา รวมถึงการสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ในกระบวนการส่งเสริมการสร้างเครือข่ายมิใช่เพียงการส่งเสริม จัดตั้ง หรือเกิดการรวมตัวเป็นเครือข่าย แต่ควรจะมีการพัฒนาเครือข่ายให้เข้มแข็งนำไปสู่การสร้างพลังในการเปลี่ยนแปลงด้วย

การอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักของชาวไทย-ยวนเกิดจากการทำงานร่วมกันของหน่วยงานทั้งภายในและภายนอกชุมชน อาทิ กลุ่มรักษำป่าสัก กลุ่มวัฒนธรรมไทย-ยวน กลุ่มเยาวชน สภาวัฒนธรรมจังหวัด สพล. ฯลฯ ตลอดจนการติดต่อสื่อสารกับกลุ่มอื่นๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึง

เลือกใช้แนวคิดนี้เป็นกรอบในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เพื่อศึกษาคาราวานกิจกรรมและกระบวนการสื่อสารของสื่อพิธีกรรม ปี พ.ศ. 2549

5. ทฤษฎีการผสมผสานข้ามสายพันธุ์ทางวัฒนธรรม

สมสุข หินวิมาน และ กำจร หลุยยะพงศ์ (2547) กล่าวว่า วัฒนธรรมต่างมีการปรับตัว/ผสมผสานเข้าหากันอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมแบบโลกหรือแบบท้องถิ่น จุดยืนนี้คือรากฐานของทฤษฎีโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม (cultural globalisation) ซึ่งนักทฤษฎีกลุ่มนี้ยังเห็นด้วยกับแนวคิด "หมู่บ้านโลก" ที่ว่า ทุกวันนี้ ผู้คนได้ถูกเชื่อมร้อยเข้าหากันและกันผ่านช่องทางการสื่อสารข้ามประเทศ แต่ก็ยังได้ตั้งคำถามต่อแนวคิดหมู่บ้านโลกอีกด้วยว่า กระบวนการโลกาภิวัตน์ได้ขยายช่องทางการสื่อสารใหม่ๆ ให้เกิดขึ้นระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน และช่วยสร้างพื้นที่ใหม่ของการต่อรอง (negotiation) ระหว่างวัฒนธรรมโลกและท้องถิ่น ซึ่งมีทั้งที่ราบรื่นและขัดแย้งกันเป็นครั้งคราว ในขณะที่เดียวกันทฤษฎีโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมยังได้ตอบโต้แนวคิดจักรวรรดินิยมด้วยว่า ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมที่แตกต่างไม่จำเป็นต้องออกมาในลักษณะครอบงำเสมอไป หากแต่ควรพิจารณามิติทางวัฒนธรรมข้ามพรมแดนเหล่านั้นในแง่ของการต่อสู้/ต่อรองกันมากกว่านี้ ในแง่นี้ ทฤษฎีโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมจึงเป็นไปในทิศทางของการพบปะและผสมผสานของวัฒนธรรมโลกและท้องถิ่น ซึ่งบางครั้งก็เป็นที่ยุ้จักกันดีในอีกชื่อหนึ่งว่า **ทฤษฎีการผสมผสานข้ามสายพันธุ์ทางวัฒนธรรม (cultural hybridisation)**

โอมี่ บาบ่า (1991) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ทุกวัฒนธรรมล้วนมีการข้ามสายพันธุ์ทั้งสิ้น ซึ่งหมายความว่า ไม่เคยมีวัฒนธรรมใดที่หยุดนิ่ง หรือเป็นหนึ่งเดียวในตัวเอง แต่ทุกวัฒนธรรมจะมีความแตกต่าง (difference) และความหลากหลาย (diverse) ในตัวอยู่แล้ว เช่น วัฒนธรรมการดื่มชาที่มีลักษณะเป็นสากลทั่วโลก แต่ก็ยังมีรูปแบบที่แตกต่างแยกย่อยในแต่ละสังคม อาทิ ในสังคมอังกฤษการดื่มชาจะอยู่ในรูปแบบของการดื่มชಾಯามบ่าย (high tea) ส่วนชาวจีนจะดื่มชาตลอดทั้งวัน ขณะที่ชาวญี่ปุ่นจะดื่มชาเขียวชนิดพิเศษในพิธีชงชา คนแขกอาจดื่มชาชงกับนมแพะ และคนไทยนิยมดื่มชาดำเย็นใส่น้ำแข็ง เป็นต้น ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า วัฒนธรรมต่างๆ อาจดูเหมือนมีเพียงหนึ่งเดียว แต่เมื่อลงรายละเอียดแล้วก็จะมีความแตกต่างหลากหลายอยู่ในนั้น

ขณะเดียวกัน บาบ่า ยังเชื่ออีกว่า ไม่เคยมีวัฒนธรรมใดที่สมบูรณ์ในตัวเองหากแต่ทุกวัฒนธรรมจะเปลี่ยนแปลงอย่างตลอดเวลา โดยสัมพันธ์กับวัฒนธรรมอื่นๆ เสมอ ในแง่นี้จะเห็นได้ว่า

ไม่ว่าวัฒนธรรมใดๆ ในโลก ก็ได้มีลักษณะหยุดนิ่ง ไม่ว่าจะเป็นการแต่งการ การกินอยู่ การใช้ชีวิต หรือการสื่อสารของมนุษย์ ต่างก็เป็นตัวอย่างของวัฒนธรรมที่มีความเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่อง เช่น เส้นก๋วยเตี๋ยวในวัฒนธรรมจีน เมื่อเข้าสู่ประเทศไทย คนไทยได้ทดลองปรุงเส้นก๋วยเตี๋ยวกับส่วนผสมอื่นๆ ที่เป็นแบบจีน อาทิ เต้าหู้ ใบกุยช่าย หัวไชโป้ว ฯลฯ ออกมาเป็น "ก๋วยเตี๋ยวผัดไทย" ซึ่งบาบ๋าได้สรุปว่า ทุกวัฒนธรรมในโลกนี้ล้วนเปิดรับการแปลความหมายใหม่ตลอดเวลา และการสื่อสารของมนุษย์ก็คือกลไกสำคัญที่ทำหน้าที่แปลงคุณค่าความหมายของวัฒนธรรมเหล่านั้นนั่นเอง

เมื่อนำแนวคิดของบาบ๋ามาอธิบายปรากฏการณ์โลกาภิวัตน์หรือปฏิสัมพันธ์ระหว่างความเป็นโลกและความเป็นท้องถิ่น อาจกล่าวได้ว่า สัมพันธภาพระหว่างวัฒนธรรมที่เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์ร่วมกันนั้น ไม่จำเป็นต้องต้องออกมาด้านเดียวแบบวิถีคิดแนวจักรวรรดินิยม แต่ทว่า ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวบางครั้งก็อาจตั้งอยู่บนพื้นฐานของการผสมผสานข้ามสายพันทางวัฒนธรรม (cultural hybridisation) ซึ่งอาจปรากฏออกมาในรูปแบบของการผสมผสานที่ลงตัว เช่น การผสมระหว่างขนมเค้กของชาติตะวันตกกับใบเตยของไทย กลายเป็นเค้กใบเตย) แต่บางกรณีก็อาจเกิดความขัดแย้งที่ไม่ลงรอยระหว่างวัฒนธรรมได้ เช่น กรณีคนสูงอายุดูรายการเพลงวัยรุ่นอย่าง MTV หรือมิวสิควิดีโอจากต่างประเทศ ก็มักจะรับไม่ได้กับอารยธรรมทันสมัย

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการตะวันตกอย่าง โรแลนด์ โรเบิร์ตสัน, 1995 ได้อาศัยจุดยืนแบบพหุนิยม (pluralism) ที่เชื่อว่าวัฒนธรรมมีความหลากหลาย มิใช่ด้านของการครอบงำหรือลักษณะที่สำเร็จรูปหนึ่งเดียว และเรียกกระบวนการสร้าง/ผสมผสานความหลากหลายในการพบปะกันของวัฒนธรรมโลกและวัฒนธรรมท้องถิ่นนี้ว่า การผสมผสานความเป็นโลกและความเป็นท้องถิ่น (glocalisation) ซึ่งอธิบายว่า ด้วยความคิดที่ว่าวัฒนธรรมมีลักษณะแบบลูกผสม (hybrid) อยู่เสมอ ดังนั้น เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคโลกาภิวัตน์ กระบวนการสร้างวัฒนธรรมลูกผสมก็ยังคงสืบเนื่องและเร่งเร็วผ่านการสื่อสาร ที่จะทำให้เกิดลูกผสมของวัฒนธรรมที่แตกต่างกันมากขึ้น เพราะฉะนั้น หากเราเชื่อว่าวัฒนธรรมสื่อการ์ตูนโทรทัศน์เป็นภาพตัวแทนของอารยธรรมตะวันตก แต่ในยุคโลกาภิวัตน์ เราสามารถดูได้ทั้งการ์ตูนฝรั่งอย่างทอมแอนด์เจอร์รี่, มิกกี้เมาส์ การ์ตูนญี่ปุ่นอย่างโดราเอมอน, ซินจัง และการ์ตูนไทยอย่างสิงห์ทอง โสนน้อยเรือยงาม แก้วหน้าม้า ไปจนถึงการประยุกต์วัฒนธรรมชั้นสูง เช่น พระมหาชนก และวัฒนธรรมเรื่องเล่าแบบท้องถิ่น เช่น ผู้ใหญ่มาทับทุ่งหมาเมิน มาเป็นการ์ตูนโทรทัศน์ได้เหมือนกัน ซึ่งการ์ตูนลูกผสมเหล่านี้ก็คือ "การผสมผสานความเป็นโลกและความเป็นท้องถิ่น" ตามทัศนะของโรเบิร์ตสัน

ทั้งนี้ สจวร์ต ฮอลล์, 1992 นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษา ได้ขยายความเพิ่มเติมถึงการสร้างวัฒนธรรมแบบลูกผสมและการผสมผสานความเป็นโลกและท้องถิ่นว่า เมื่อเกิดปรากฏการณ์ที่มีการผสมผสานวัฒนธรรมโลกและวัฒนธรรมท้องถิ่นเข้าไว้ด้วยกันจะเกิดสิ่งที่เรียกว่า อัตลักษณ์แบบใหม่ทางวัฒนธรรม (new hybrid identities) ขึ้นมาเสมอ ซึ่งหมายถึง การสื่อสารเพื่อบ่งชี้ให้เห็นว่า ตัวตน/หน้าตาของวัฒนธรรมที่ผ่านการผสมผสานใหม่นั้นเป็นอย่างไร หรือถูกแปลความหมายใหม่ไปเช่นไร

กาญจนา แก้วเทพ (2549) ได้กล่าวถึงรูปแบบการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมไว้ว่า การปรับประยุกต์วัฒนธรรมแบบหนึ่ง มักมีการผสมผสานระหว่างสิ่งเก่า/วัฒนธรรมเดิมที่มีอยู่ กับสิ่งใหม่/วัฒนธรรมใหม่ที่เข้ามา ดังนี้

2. **แบบแผนการแทนที่ (Substitution)** ในแบบแผนนี้ ของเก่าจะถูกแทนที่ด้วยของใหม่ทั้งหมด ซึ่งลักษณะนี้เป็นยุทธศาสตร์หลักของการพัฒนาสังคมไทยที่ผ่านมา เช่น การใช้รถไถนาแทนควาย การใช้ปุ๋ยเคมีแทนปุ๋ยหมัก เป็นต้น

3. **แบบแผนการเพิ่มเข้า (Addition)** เป็นแบบแผนที่เก็บทั้งของใหม่และของเก่าเอาไว้ด้วยกัน เช่น เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย คนไทยมักไปหาหมอสยามใหม่เพื่อฉีดยาหรือให้น้ำเกลือ ในขณะที่เดียวกันก็ยังไม่ไปบนบานศาลกล่าวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือรดน้ำมนต์เพื่อสะเดาะเคราะห์ เป็นต้น ทั้งนี้แบบแผนการเอาของใหม่มาเสริมพร้อมกับของเก่านี้ จะใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขที่ต้องมีทรัพยากรมากพอที่จะใช้ทั้งของเก่าและของใหม่ได้ทั้งคู่

4. **แบบแผนการปรับประสาน (Hybridization)** เป็นแบบแผนที่มีลักษณะเป็นลูกผสมด้วยการนำคุณลักษณะบางอย่างจากของเก่ามาบวกผสมกับคุณลักษณะบางอย่างจากของใหม่ แล้วผสมผสานออกมาเป็นลูกผสม เช่น เมื่อวัฒนธรรมตั้มย៉ากุ้งของคนไทยมาเจอพิซซ่าจากอิตาลี ทั้งสองฝ่ายก็ได้คัดเลือกคุณลักษณะบางอย่าง แล้วผสมผสานกันออกมาเป็นพิซซ่าหน้าตั้มย៉ากุ้ง เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีแนวคิดหนึ่งที่กล่าวถึงการเลือกสรรและตีความหมายใหม่ของวัฒนธรรม ซึ่งก็คือ **แนวคิดประเพณีประดิษฐ์ (The Invention of Tradition)** ของอีริค ฮอบส์บอว์ม (Eric Hobsbawm) ที่กล่าวว่า รูปแบบของประเพณีประดิษฐ์ประกอบด้วยการประยุกต์ใช้ของเก่าในเงื่อนไขหรือบริบทใหม่ หรือการใช้รูปแบบเก่าเพื่อจุดประสงค์ใหม่ ข้อแตกต่างระหว่างวิถีปฏิบัติที่เป็นขนบประเพณีดั้งเดิมกับแบบที่ได้รับการประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ก็คือ จารีตประเพณีมักเกิดในชุมชนดั้งเดิม

มีลักษณะผูกพันกับวิถีปฏิบัติทางสังคมอย่างลึกซึ้ง ส่วนหนึ่งพิจารณาได้จากพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านสถานะ ส่วนประเพณีประเพณีประเพณีมักเกิดขึ้นเพื่อโอบอุ้ม "ชุมชนเทียม" เช่น ชาติ ประเทศ ซึ่งมักเน้นถึงลักษณะที่ไม่เปลี่ยนแปลงและมีความเป็นนิรันดร์ ด้วยการสร้างความคลุมเครือให้กับสิ่งที่เป็นคุณค่าหรือค่านิยม สิทธิ และพันธะหน้าที่ของสมาชิกในกลุ่ม เช่น ความรักชาติ ความภักดี หน้าที่ จิตวิญญาณของโรงเรียน เป็นต้น โดยหัวใจสำคัญอยู่ที่การสร้างอารมณ์อันเป็นสัญลักษณ์แสดงความเป็นสมาชิกของกลุ่ม

แม้แนวคิดประเพณีประเพณีประเพณีจะกล่าวว่า กลุ่มคนชั้นสูงเป็นผู้เลือกสรรและตีความหมายใหม่ของวัฒนธรรม แต่สิ่งที่ผู้วิจัยหยิบยกแนวคิดนี้ขึ้นมา ก็เพื่อต้องการแสดงให้เห็นว่า "วัฒนธรรม" ย่อมต้องมีการปรับเปลี่ยน ประยุกต์ใช้ ไปตามสภาพกาลเวลา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ ต้องการให้คนในสังคมหรือชุมชนของตนมีสำนึกในวัฒนธรรมนั้นๆ ร่วมกัน เช่นเดียวกับชาวไท-ยวนที่ใช้พิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสัก ก็ได้มีการประยุกต์ใช้ความเชื่อเดิมที่เป็นการสืบชะตาคนมาเป็นการสืบชะตาน้ำ อีกทั้งยังปรับเปลี่ยนรูปแบบของพิธีกรรม ที่แต่เดิมมีเพียงรูปแบบพิธีทางศาสนา ก็ได้เพิ่มกิจกรรมต่างๆ เพื่อชักนำให้คนชุมชนเข้าสู่พิธีสืบชะตาแม่น้ำ จากรูปแบบและกระบวนการสื่อสารที่มีการปรับประยุกต์ใช้วัฒนธรรมเก่าและใหม่ในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงเลือกใช้แนวคิดดังกล่าวข้างต้นมาใช้เป็นกรอบในการวิจัยในส่วนของรูปแบบและกระบวนการสื่อสารของพิธีสืบชะตาแม่น้ำในปี พ.ศ. 2549

6. แนวคิดการประเมินผล

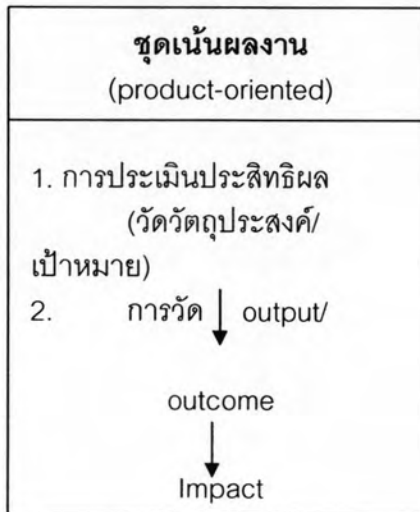
กาญจนา แก้วเทพ (2547) กล่าวว่า การประเมินผลมีอยู่หลากหลายประเภท หลายเป้าหมาย หลายวัตถุประสงค์ หลายวิธีการ และหลายกลุ่มผู้ดำเนินการ โดยสามารถแบ่งชั้นตอนได้ ดังนี้ (สำหรับตัวอย่างที่จะนำมาประกอบการอธิบายในที่นี้เป็นโครงการของภาคีที่ทำงานกับสพส.)

การวางแผนการประเมินผล

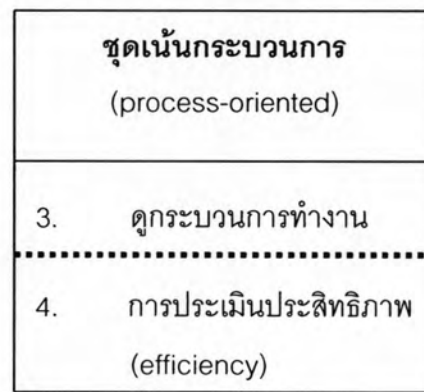
ช่วงที่ 1 : การเลือกกล่องการประเมินผล

จากจำนวนกล่องการประเมินผลอันหลากหลาย เราอาจแบ่งกล่องทั้งหมดออกได้เป็น 4 กอง
ดังนี้

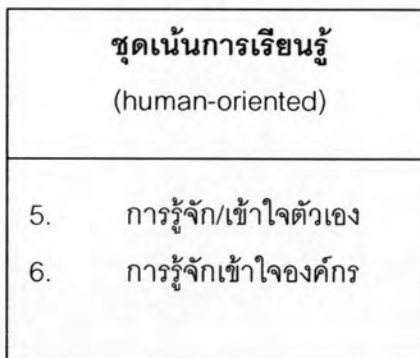
กอง (1)

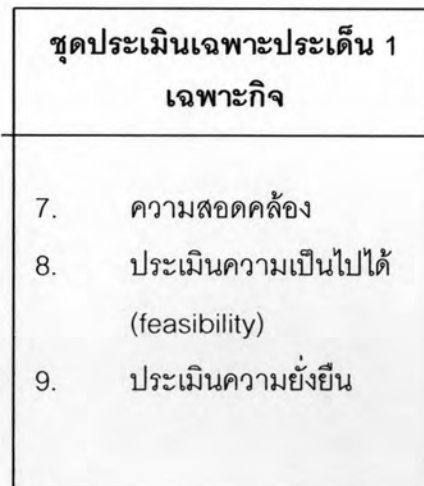
กอง (2)

กอง (3)

กอง (4)

ภาพที่ 11 : ชุดของการประเมินแบบต่างๆ

กองที่ 1 ชูตเน้นผลงาน รูปแบบ/ประเภทของการประเมินผลชูตเน้นผลงาน (product-oriented) ซึ่งมักจะเป็นการประเมินผลที่หน่วยงานภายนอก องค์กรที่ให้ทุนสนับสนุน ผู้บังคับบัญชา ผู้มีอำนาจดูแล ฯลฯ ต้องการให้ประเมิน และมักจะเป็น "ไฟท์บังคับ" ว่า ทุกโครงการจะต้องผ่านการประเมินชูตนี้ ในชุดการประเมินที่เน้นผลงานนี้มีรูปแบบการประเมินผลอยู่อย่างน้อย 2 แบบ คือ

1.1 การประเมินประสิทธิผล (Effectiveness) เป็นการประเมินที่พื้นฐานที่สุด คือการประเมินวัตถุประสงค์/เป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ ซึ่งได้แก่ คำถามที่ง่ายที่สุดว่า "ทำงานเข้าเป้าหรือเปล่า" "เข้าเป้ามากน้อยเพียงใด" (และหากต้องการจะเรียนรู้ต่อไปให้มากขึ้น ก็อาจจะถามเจาะลึกต่อไปว่า ที่เข้าเป้าได้นั้น เพราะใคร/ทำอะไร/ทำอย่างไร/ต้องใช้อะไร) การประเมินประสิทธิผลก็ได้แก่การตั้งคำถามว่า วัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อนั้นบรรลุหรือไม่/อย่างไร

1.2 การประเมินผลที่เกิดขึ้น มาจากการปรับปรุงการประเมินประสิทธิผล (เป้าหมาย/วัตถุประสงค์) ซึ่งมีข้อจำกัดหลายอย่างเช่น

- การเขียนวัตถุประสงค์/เป้าหมายนั้นกว้างเกินไป/เป็นนามธรรมเกินไป จนยากที่จะวัดและประเมินผล
- มีหลายกรณีที่แม้จะทำงาน "เข้าเป้าแล้ว" แต่ก็ยังไม่ "เกิดผล" ตามมา ตัวอย่างเช่น แม้เราลงมือพรวนดิน เอาต้นลงปลูก รดน้ำใส่ปุ๋ยแล้ว ทุกอย่างเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการปลูกต้นไม้แล้ว แต่เมื่อปลูกมาหลายปี ก็ยังไม่ "ผลิดอกออกผล" มาเลย

เมื่อเทียบกับกิจกรรมการพัฒนา ก็เช่นว่า เราได้จัดเวทีเสวนาแล้ว เราได้ฝึกอบรมจนเกิดความเข้าใจแล้ว แต่ก็ไม่เห็นว่าคุณเข้าร่วมโครงการจะเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมสุขภาพไปเลย เป็นต้น ดังนั้น การประเมินผลจึงต้องขยับขยายออกไปให้ถึงการประเมิน "ผลที่เกิดขึ้น" ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปธรรมที่จับต้องได้/มองเห็นได้/และวัดได้มากยิ่งขึ้น

- ผลที่เกิดขึ้นนี้มีหลายระยะ ซึ่งในวงวิชาการแยกผลออกเป็น 3 ระยะ
 - **ผลลัพธ์ (output)** เป็นผลระยะสั้นที่เกิดขึ้นทันทีหลังจากทำกิจกรรมย่อยเสร็จสิ้น และเป็นผลที่ทางผู้จัดทำโครงการตั้งเป้าเอาไว้ ตัวอย่างเช่น โครงการลูกปิดในราพัฒนาชีวิต ตั้งเป้าเอาไว้หลังจากเสร็จสิ้นโครงการแล้ว ผลลัพธ์ที่จะได้ (output) ก็คือ จำนวนชุดโนราที่ร้อยเสร็จแล้ว 30 ชุด

- **ผลสืบเนื่อง** (outcome) เป็นผลที่เกิดสืบเนื่องมาจากผลลัพธ์ เป็นผลที่เกิดขึ้นในระยะต่อมาจากผลลัพธ์ ซึ่งทางโครงการก็อาจจะตั้งเป้าเอาไว้ ตัวอย่างเช่น โครงการลูกปิดโนราพัฒนาชีวิต ตั้งเป้าของผลสืบเนื่องเอาไว้ว่า จากจำนวนชุดโนราที่เด็กๆ ร้อยได้ จะนำไปจำหน่ายเป็นรายได้ของเยาวชนที่มาฝึกหัด และผลสืบเนื่องประการที่สองก็คือ การฝึกอบรมจริยธรรมเยาวชนในช่วงการร้อยลูกปิดด้วยกลอนโนรานั้น จะทำให้เด็กเป็นคนมีจริยธรรม และเห็นคุณค่าในสื่อพื้นบ้าน

- **ผลกระทบ** (impact) เป็นผลที่เกิดขึ้นในระยะยาว ซึ่งทางโครงการอาจจะไม่ได้ตั้งเป้าเอาไว้ (เนื่องจากไม่อาจจะควบคุมได้) แต่ก็เกิดผลที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่นในโครงการลูกปิดฯ นั้นทางโครงการอาจจะคาดหวังว่า จริยธรรมที่อบรมนั้นจะติดตัวเยาวชนในโครงการต่อไป หรือตัวเยาวชนบางคนอาจจะไปตั้งกลุ่มเล็กๆ ประกอบอาชีพร้อยลูกปิด หรือหน่วยงานพัฒนาอาชีพของรัฐอาจจะมาเรียนรู้กิจกรรมนี้ไปเป็นต้นแบบ เป็นต้น

กองที่ 2 ชุดเน้นกระบวนการ ในขณะที่การประเมินผลกองแรกนั้นจะวางอยู่บนคำถามหลัก 2 คำถามว่า "ทำแล้ว เข้าเป้าหรือไม่" และ "ทำแล้ว ได้ผลอะไรบ้าง" ในการประเมินผลกองที่ 2 ซึ่งมีชื่อชุดว่า "ชุดเน้นกระบวนการ" นั้น จะวางอยู่บนคำถามหลักๆ ได้แก่

- ที่ทำมาได้ผลสำเร็จนั้น ทำมาได้อย่างไร (หรือล้มเหลวได้อย่างไร)
- อะไรเป็นเหตุ/ปัจจัยทำให้สำเร็จ/ล้มเหลว
- การดำเนินกิจกรรมไปติดขัดที่ขั้นตอนไหน
- ถ้าจะทำให้ดีกว่า/เร็วกว่า/ประหยัดกว่า...ที่เคยทำมา จะต้องปรับปรุงตรงส่วนไหน

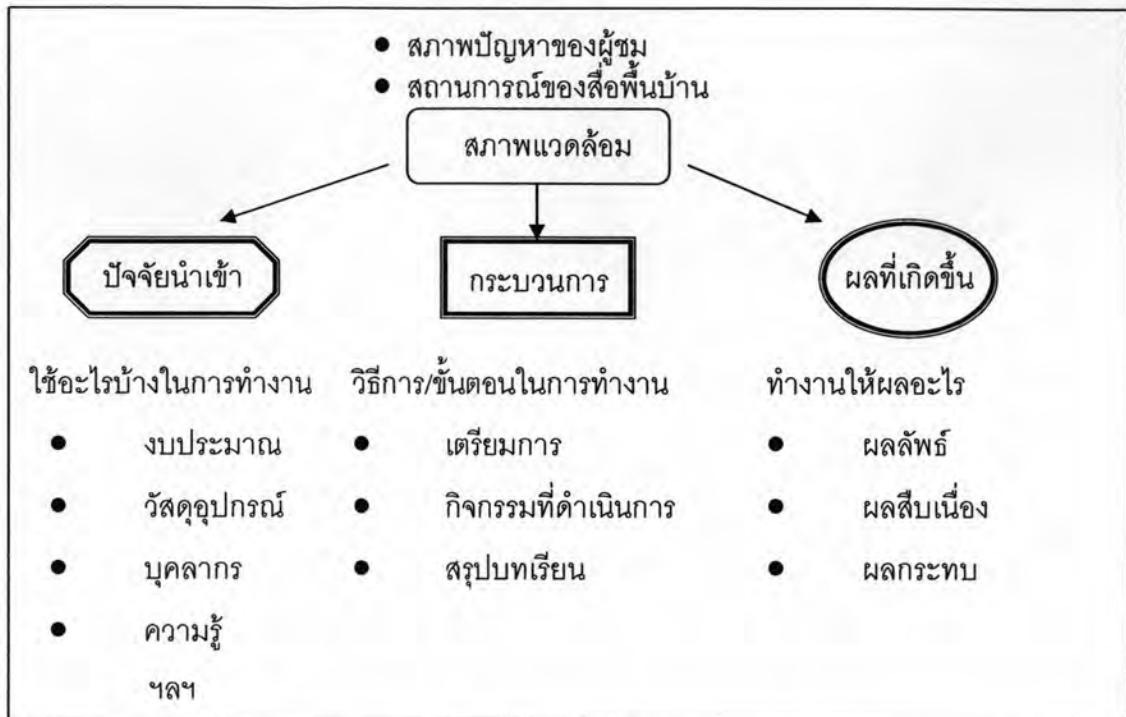
ของกระบวนการทำงาน

- ที่ทำไปนี้ "คุ้มค่าไหม" หรือเป็นแบบ "ซีข้างจับตักแตน"

ฯลฯ

ในชุดที่เป็นกระบวนการนี้ มีรูปแบบการประเมินผลอยู่ 2 ประเภท คือ

2.1 การประเมินกระบวนการ มักมีเป้าหมายอยู่ที่การพยายามทำความเข้าใจองค์ประกอบ (elements) และความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบ (relation) ว่ามีอะไรและเป็นอย่างไร ซึ่งโดยส่วนใหญ่ ผู้ที่ประเมินมักจะเป็นคนในโครงการเอง มีแบบจำลองพื้นฐานที่ช่วยจัดระบบการประเมินกระบวนการดังนี้

ภาพที่ 12 : ผังการประเมินผลกระบวนการ

2.2 การประเมินประสิทธิภาพ (Efficiency) เป็นการประเมินที่สืบเนื่องมาจากการประเมินกระบวนการที่ได้กล่าวมาข้างต้นนั่นเอง แต่ทว่ายังมีมูลค่าเพิ่มมากขึ้น ด้วยการตั้งคำถามเชิงการประเมินค่า (assessment-evaluate) เช่น

- เป็นกระบวนการที่มีประสิทธิภาพใหม่
- เป็นกระบวนการที่คุ้มค่าการลงทุนใหม่

ฯลฯ

น่าสังเกตว่า การประเมินประสิทธิภาพนี้มักจะเป็นรูปแบบการประเมินที่มาจากหน่วยงานภายนอก และใช้ควบคู่กับการประเมินประสิทธิผล กล่าวคือมักเป็น "ไฟท์บังคับ" ของการประเมินผลจากภายนอก

กองที่ (3): ชูเน้นการเรียนรู้ ในขณะที่กองของการประเมินผล 2 กองแรกนั้น อาจจะเป็นไฟท์บังคับและเป็นความสนใจของหน่วยงานภายนอก/องค์กรเงินทุน แต่ทว่ากองการประเมินผลกองที่ 3 นี้ มักจะเป็นความสนใจของคนในโครงการเองที่สนใจว่า การทำกิจกรรมต่าง ๆ ในโครงการนั้นได้

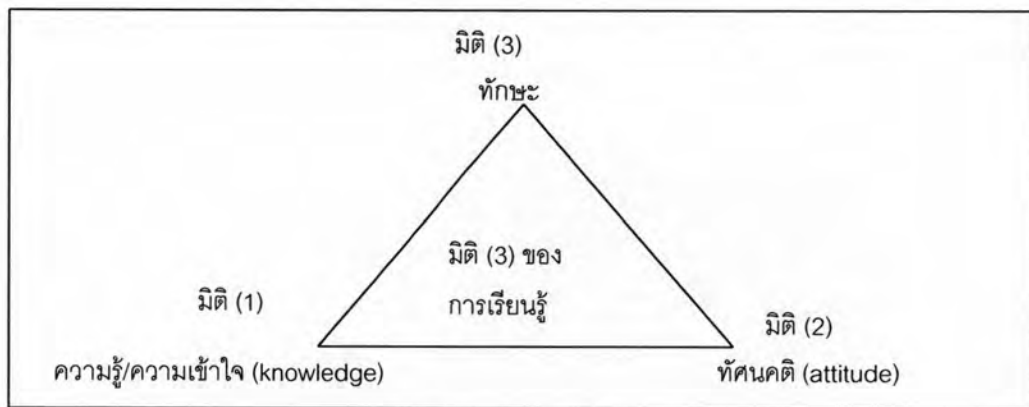
ก่อให้เกิดการเรียนรู้แก่คนที่เข้าร่วมอย่างไร หรืออาจขีดเส้นใต้ให้เห็นความแตกต่างได้ว่า ในขณะที่กองประเมินผล 2 กองแรกนั้นอาจจะสนใจเป้าหมาย/วัตถุประสงค์/ผลที่เกิดขึ้น แต่ในกองที่ 3 นี้จะสนใจ "คนเป็นหลัก" (human-oriented)

รูปแบบการประเมินผลการเรียนรู้จึงมีหน่วยการวัดอยู่ที่ 2 หน่วย หน่วยแรก คือผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมเกี่ยวข้องกับโครงการ (stakeholder) รวมทั้งกลุ่มเป้าหมาย (target group) และหน่วยที่สองที่ใหญ่ขึ้นมา คือ กลุ่ม/องค์กร/หน่วยงาน/ชุมชน ซึ่งทำให้แยกการประเมินผลการเรียนรู้ออกได้เป็น 2 แบบ คือ

3.1 การเรียนรู้เกี่ยวกับตนเอง

3.2 การเรียนรู้เกี่ยวกับกลุ่ม/องค์กร/หน่วยงาน/ชุมชน

ทั้ง 2 หน่วยนี้ สามารถจะมีมิติ/ประเด็นการประเมินผลร่วมกันว่า การเรียนรู้นั้นได้เกิดขึ้นในมิติใด

ภาพที่ 13 : 3 มิติของการเรียนรู้

กองที่ 4: ชุดประเมินเฉพาะกิจ/เฉพาะประเด็น ชุดการประเมินในชุดนี้จะมี "เกณฑ์" (categories) ในการประเมินเป็นการเฉพาะเรื่อง เฉพาะกรณี เฉพาะช่วงเวลา ตัวอย่างของรูปแบบการประเมินในกองที่ 4 ปัญญาชน

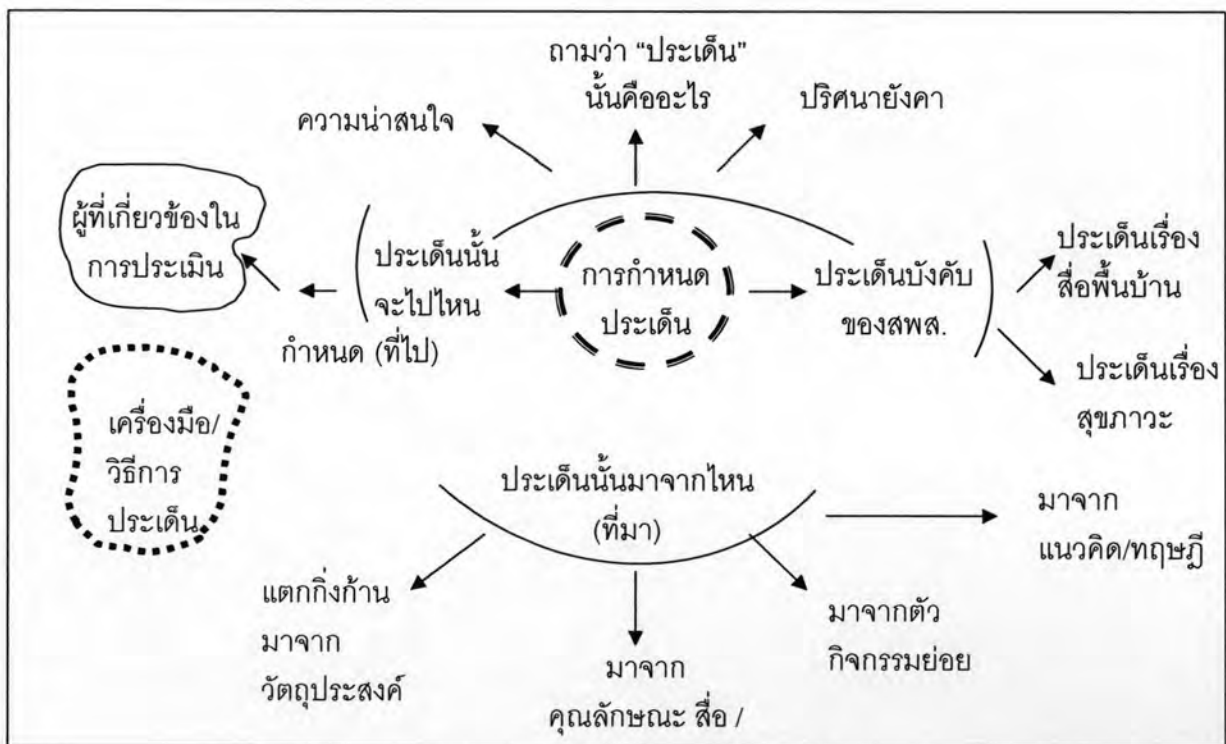
4.1 การประเมินความสอดคล้อง หมายถึงการประเมินความสอดคล้องกันระหว่างองค์ประกอบต่างๆ ของการทำโครงการ เช่น การตั้งวัตถุประสงค์สอดคล้องกับกิจกรรมใด การตั้งวัตถุประสงค์สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายใด การออกแบบกิจกรรมสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายใด ฯลฯ

4.2 การประเมินความเป็นไปได้ (feasibility) การประเมินแบบนี้จะเกิดขึ้นในช่วงก่อนที่จะตัดสินใจทำโครงการ คือต้องมีการสำรวจว่า มีความเป็นไปได้ไหมที่จะดำเนินกิจกรรม

4.3 การประเมินความยั่งยืน (sustainability) การประเมินประเภทนี้เป็นการคาดการณ์ว่า หลังจากทำโครงการ (ซึ่งเป็นการทำกิจกรรมที่มีกำหนดระยะเวลาเริ่มต้นและสิ้นสุดอย่างแน่นอน) ได้จบสิ้นไปแล้ว ผลที่เกิดขึ้นนั้นจะยังคงติดตรึงอยู่กับบุคคล/กลุ่ม/ชุมชนต่อไปในอนาคต โดยผู้ทำโครงการอาจต้องแสดงให้เห็นว่ามีหลักประกันอะไร

ช่วงที่ 2: การกำหนดประเด็น และการระบุผู้ที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนนี้เป็นกระบวนการผลิตภัณฑลงในกล่อง (รูปแบบ/ประเภทการประเมิน) ซึ่งในช่วงที่ 2 นี้ จะมีการบรรลุผลิตภัณฑ์ 2 ชนิดคือ การกำหนดประเด็น และการระบุผู้ที่เกี่ยวข้อง

ภาพที่ 14 : การกำหนดประเด็น

การกำหนดประเด็น

1. **ประเด็นนั้นคืออะไร** ความหมายหรือคุณสมบัติของ "สิ่งที่เป็นประเด็น" นั้นมีหลายอย่างเริ่มตั้งแต่

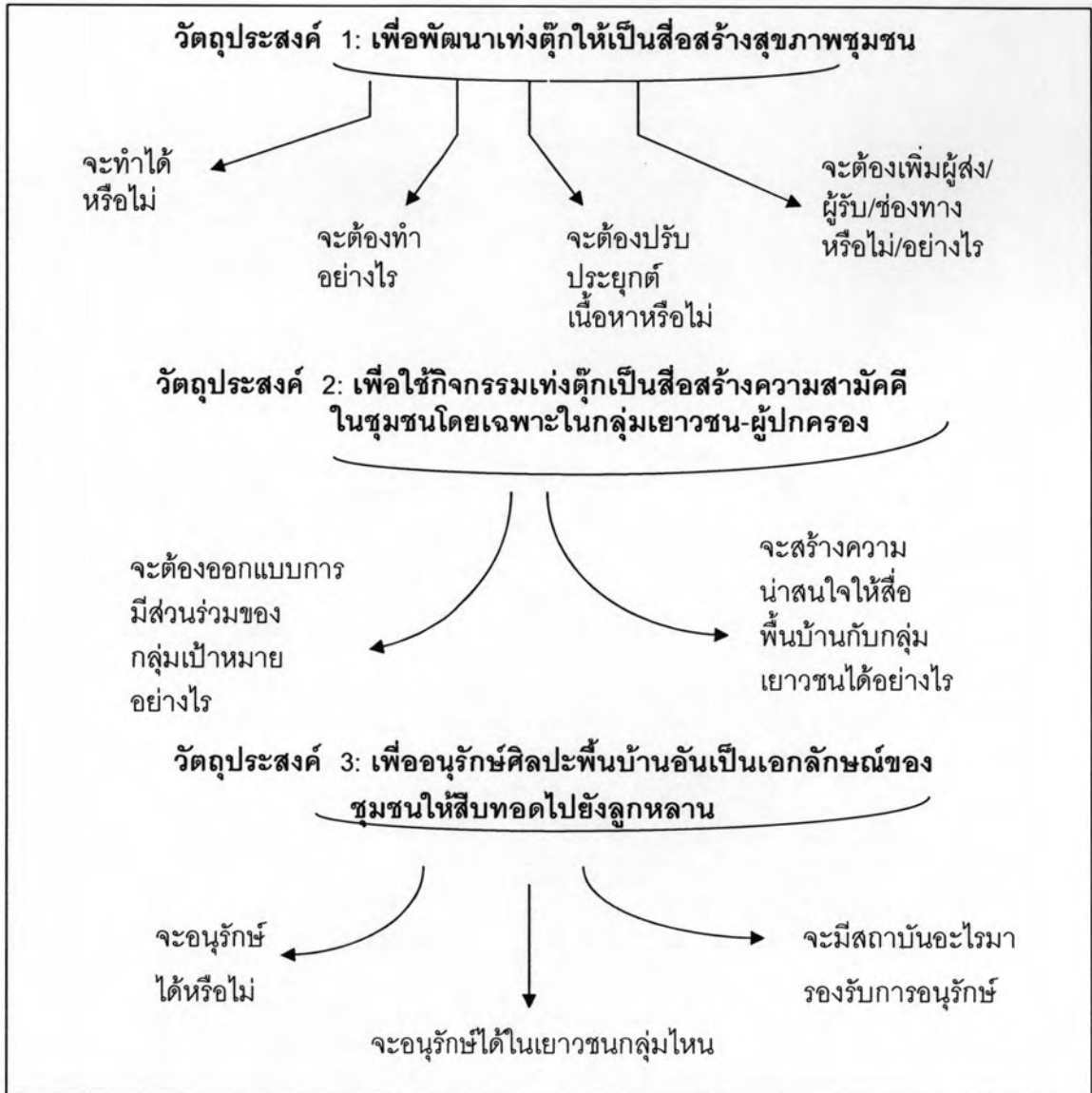
- **ความน่าสนใจ** เมื่อเวลาเราทำโครงการและทำกิจกรรมต่างๆ เนื้อหาตรงส่วนเลี้ยวโตของโครงการที่เตะตากระทบใจเราเป็นพิเศษ" เนื้อหาส่วนนั้นก็จะกลายเป็น "ประเด็น" ขึ้นมา เช่น โครงการผญา: ด้วยปัญญาและความรัก" ของ จ.ชัยภูมินัน เราทราบดีว่า ผญาเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลหรือระดับกลุ่ม คือต้องเห็นหน้ามองตากัน แต่เมื่อมีการโยกเอาผญาไปเผยแพร่ขยายผลทางวิทยุ คนจำผญาและนางฟ้ายังจะได้อารมณ์/และปัญญาเหมือนเดิมหรือไม่ แบบนี้ก็ต้องเป็นประเด็นที่ต้องติดตามผลกันต่อไป

- **เรื่องที่เป็นปริศนายังคาใจ** เรื่องราวที่จะกลายมาเป็น "ประเด็น" ก็คือเรื่องที่ยังไม่สิ้นสุด ยังพุดคุยถกเถียง ยังดำเนินกิจกรรมพัฒนาต่อเนื่องไปได้ ยังไม่ได้ยินเสียงเปานกหวีด ซึ่งก็คือเรื่องที่เราจะแสวงหาคำตอบนั่นเอง เช่น บรรดาสื่อพื้นบ้านทั้งหลายที่เราฟื้นฟูหรือนำมาใช้ในโครงการนั้น จะสามารถสร้างเสริมสุขภาวะได้จริงหรือไม่ มากน้อยเพียงใด และในมิติด้านไหนของสุขภาพ

2. **ประเด็นทำบังคับของสพส.** เนื่องจากโครงการสพส.มีเนื้อหาหลักของโครงการคือเรื่อง "สื่อพื้นบ้าน" และ "สุขภาวะ" ดังนั้น เนื้อหาที่จะมาเป็นประเด็นประสิทธิผล ไม่ว่าจะออกลีลาวดลាយอย่างไร ก็ต้องมีท่าแม่บท 2 ท่านี้เข้าไปร่วมด้วยเสมอ

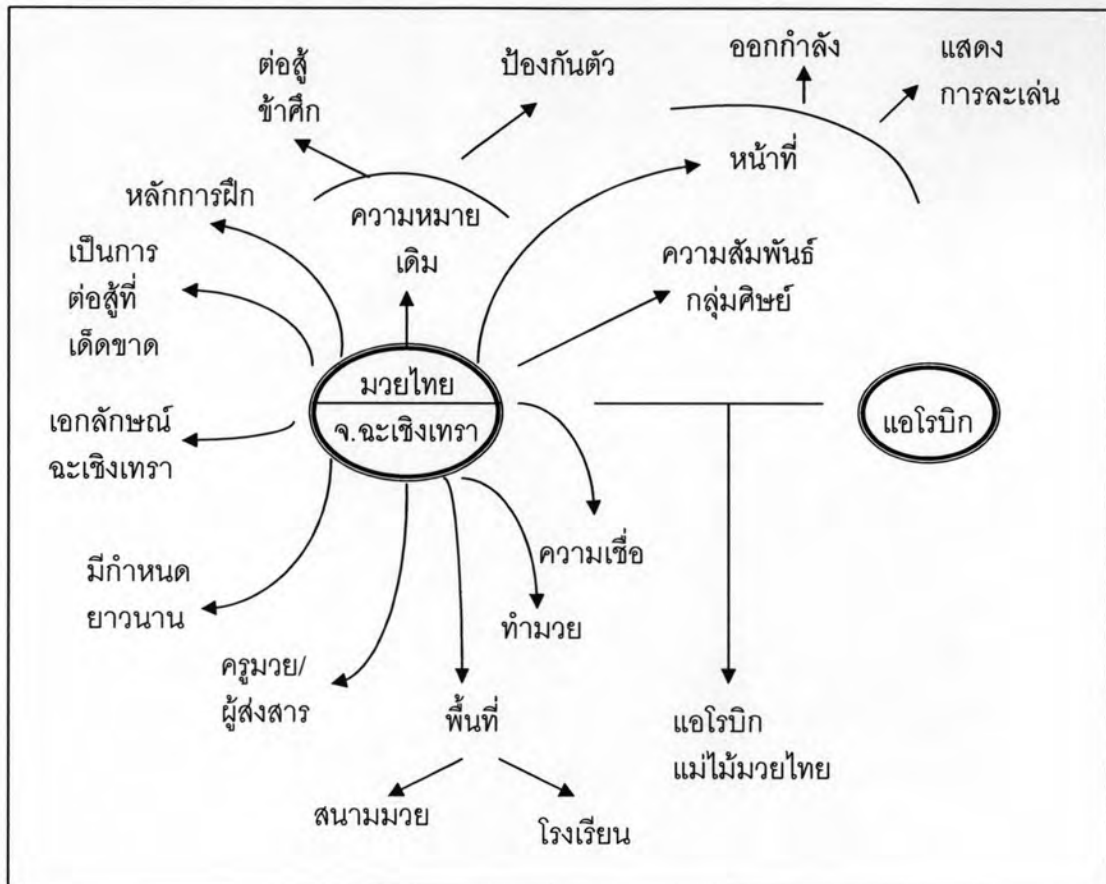
3. **ที่มาของประเด็น** มีหลายช่องทางดังนี้

- **แตกกิ่งก้านสาขาจากวัตถุประสงค์/เป้าหมาย** เช่น โครงการเท่งตุ๊ก สุขใจที่ได้รำ จ.จันทบุรี ซึ่งวางวัตถุประสงค์ไว้ 3 ประการ แต่ละข้อสามารถแตกกิ่งก้านสาขาออกมาเป็นประเด็นได้ดังนี้

ภาพที่ 15 : การแตกวัตถุประสงค์ออกมาเป็นประเด็น

- มาจากการวิเคราะห์คุณลักษณะของตัวสื่อ/ตัวโครงการเอง เช่น โครงการรักษาศิลปะแอโรบิกแม่ไม้มวยไทย จ.ฉะเชิงเทรา

ภาพที่ 16 : คุณลักษณะของตัวสื่อ/โครงการ

เห็นได้ว่า ทางโครงการสามารถนำเอาคุณลักษณะที่แยกย่อยมาตั้งเป็นประเด็นสำหรับการประเมินผลได้มากมาย

- มาจากการออกแบบกิจกรรมย่อยๆ ในโครงการ เช่น โครงการสืบสานประเพณี "กฐินกวดแทน" จ.พิจิตร มีการออกแบบกิจกรรมอย่างรอบคอบมาก นับตั้งแต่ขั้นตอนการเตรียมก่อนจัดงาน กฐิน เช่น ส่งเสริมให้สมาชิกสวดสรภัญญะทุกวันพระตลอดช่วงเข้าพรรษาถึงงานกฐิน ระหว่างงาน และหลังจากจัดงานแล้ว โดยที่ในแต่ละขั้นตอนจะมีกลุ่มกิจกรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย เช่น

- กลุ่มร่ำรวย/ร่ำรวยได้ (พัฒนาให้สมาชิกมีการร่ำเพื่อออกกำลังกายอย่างต่อเนื่อง)
- กลุ่มจักสาน
- กลุ่มทอธงชัย
- กลุ่มทำขนม
- กลุ่มทำกองแท่น
- กลุ่มทำเครื่องบายสี

ในกิจกรรมของแต่ละกลุ่มนั้น สามารถจะนำมาตั้งเป็นประเด็นเพื่อการประเมินผลได้

- มาจากหลักการ/แนวคิด/ทฤษฎี ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "การพัฒนาหอกระจายข่าวเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างยั่งยืน" ของ อ.ดวงพร วิทยากรอีกท่านหนึ่งของงาน อ.ดวงพร ค้นพบว่า ทั่วๆ ที่หอกระจายข่าวเป็นสื่อที่ตั้งในชุมชน มีอยู่เกือบจะทุกหมู่บ้านในประเทศไทย วิธีการใช้สื่อสารไม่มีเทคนิคที่ยากสลับซับซ้อนมากนัก กล่าวโดยสรุปคือ มีคุณสมบัติอันเหมาะสมอย่างยิ่งที่จะเป็น "สื่อโดยชุมชน ของชุมชน และเพื่อชุมชน" แต่ก็ปรากฏว่า สื่อตัวนี้ถูกทอดทิ้งไม่เหลียวแลและไม่มีการใช้งานจากชุมชน เช่น เวลาเสียก็ไม่ซ่อม ไม่มีการส่งกระจายเสียง ชาวบ้านก็ไม่รู้สึกเดือดร้อน

อ.ดวงพรใช้หลักทฤษฎีที่ว่า "ของของใครของใครก็หวง" ความไม่สนใจในสื่อหอกระจายข่าว นั้น น่าจะเกิดความรู้สึกว่า "ไม่ใช่เจ้าของ" และหากสาวต่อไป ความรู้สึกนี้น่าจะเกิดมาจาก "การไม่มีส่วนร่วม" ดังนั้น เมื่อได้ทดลองจัดกิจกรรม "สร้างความรู้สึกร่วมของชุมชน" ให้เกิดขึ้น อ.ดวงพรก็ไปติดตามประเมินผลว่าเป็นอย่างไรบ้าง เรื่อง "การมีส่วนร่วม" จึงเป็นประเด็นหนึ่งของการประเมินเป็นต้น

4. **ที่ไปของประเด็น** หลังจากเลี้ยวหลังไปดูแล้วว่า ประเด็นนั้นจะมาจากที่ไหน ก็ถึงคราวที่จะ "แลไปข้างหน้า" ว่า เมื่อมีประเด็นแล้ว จะนำพาไปสู่อะไรบ้าง หน้าที่สำคัญของประเด็นก็คือ การทำหน้าที่เป็น "พวงมาลัย" บังคับทิศทางขององค์ประกอบการประเมินผลที่จะตามมาในลำดับต่อไปอีก 2 ส่วนคือ

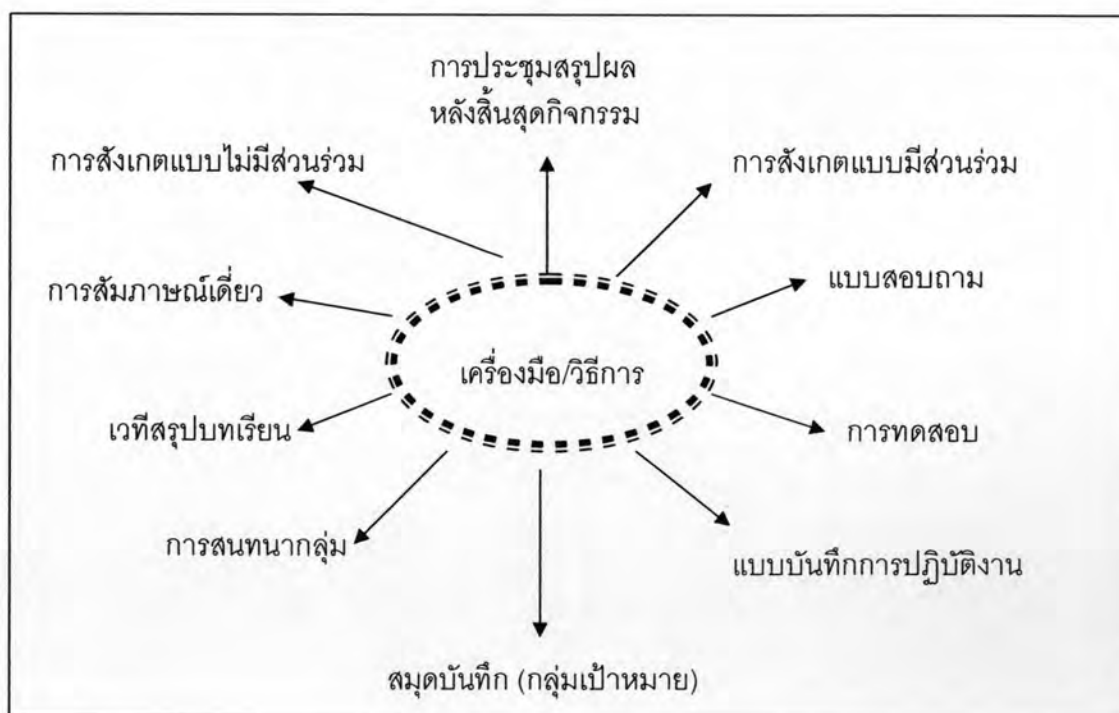
- ผู้ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องในการประเมิน
- การเลือกเครื่องมือหรือวิธีการประเมิน

การระบุผู้ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องในการประเมิน

เนื่องจากการทำโครงการแต่ละโครงการ จะมีกลุ่มที่เข้ามาเกี่ยวข้องหลายกลุ่ม ซึ่งแต่ละกลุ่มต่างก็ได้รับมอบหมายให้มีบทบาทไปต่างๆ กัน ในการประเมินผลนั้น ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เรามีประเด็นที่หลากหลายสำหรับการประเมิน คำถามก็คือ จะมีใครบ้างเข้ามาเกี่ยวข้องกับการประเมินเรื่อง/ประเด็นอะไร

หลักการโดยทั่วไปของการประเมินผล ในประเด็นเดียวกัน ควรถามผู้ที่เกี่ยวข้องอย่างน้อย 2 กลุ่มขึ้นไป เช่น เมื่อถามผู้ดำเนินโครงการแล้วว่า "คิดว่าการทำกิจกรรมได้ผลไหม" ก็ควรจะถามกลุ่มเป้าหมายด้วย เช่นเวลาที่เรานั่งดูมวย เราก็ควรจะซักถามทั้งนักมวยมุมแดง มุมน้ำเงิน กรรมการที่เลี้ยง และคนดู ทั้งนี้เพื่อถ่วงดุลอคติและเพื่อให้ได้ภาพของการประเมินที่ใกล้เคียงความเป็นจริงมากที่สุด ดังนั้นการวางแผนการประเมินผลจึงเป็นการจับคู่ระหว่าง "ประเด็น" กับ "กลุ่มผู้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการประเมิน" ทั้งนี้โดยมีประเด็นเป็นพวงมาลัยบังคับทิศทางของกลุ่มผู้เข้ามาเกี่ยวข้อง

ช่วงที่ 3: การเลือกเครื่องมือ/วิธีการที่จะประเมิน

ภาพที่ 17 : ตัวอย่างเครื่องมือ/วิธีการที่ใช้ประเมินผล

ถึงแม้ว่าแผนภาพนี้จะสื่อให้เห็นว่า มีเครื่องมือวิธีการประเมินผลหลายชิ้นให้เลือกใช้ แต่การเลือกใช้นี้ก็เชื่อว่าเลือกได้ตามใจชอบ/ตามอำเภอใจหรือไร้หลักการ เพราะการเลือกเครื่องมือ/วิธีการประเมินผลมาใช้นั้นต้องคำนึงถึงหลัก 2 ประการคือ

1. เครื่องมือ/วิธีการแต่ละชนิดมีคุณวิเศษและมีข้อจำกัดเฉพาะตัว เช่น การสัมภาษณ์เจาะลึกนั้น มีคุณวิเศษคือทำให้ได้ข้อมูลที่ลึกซึ้ง แต่ก็มียข้อจำกัดคือต้องเจาะลึกจาก "ผู้รู้" (key informant) เท่านั้น และทำในปริมาณมากๆ ไม่ได้ ส่วนการสนทนากลุ่ม (Focus group) นั้นมีคุณวิเศษคือ ทำให้ได้เห็น "ทัศนะ" ที่หลากหลาย แต่จะได้เนื้อหาไม่ลึกซึ้งนัก แต่เนื้อหาที่ได้ก็เป็น "ความคิดเห็น" มากกว่า "ข้อเท็จจริง" เป็นต้น

2. เนื่องจากการเลือกเครื่องมือเป็นข้อสุดท้ายของการประเมินผล ดังนั้น ข้อข้อนี้จึงถูก "กำหนด" มาแล้วตั้งแต่ต้นทาง ดังที่แสดงในภาพที่ 6 ว่า การเลือกเครื่องมือ/วิธีการนั้นจะต้องให้เข้าชุดกับรูปแบบ/ประเภทการประเมิน (กล่อง) ในช่วงที่ 1 ต้องให้เข้าชุดกับประเด็น/กลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง (ผลิตภัณฑ์ในกล่อง) ในช่วงที่ 2

ในการเลือกเครื่องมือ/วิธีการในการประเมินนั้น ดังที่กล่าวมาแล้วว่า เครื่องมือแต่ละชนิดมีคุณวิเศษ/ข้อจำกัดเฉพาะตัว ดังนั้นจึงเป็นหลักการคล้ายคลึงกับเรื่องการระบุกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการประเมินว่า เลือกเครื่องมือหลายชนิดดีกว่าชนิดเดียว

การวัดผลจากการประเมินนั้น สามารถจะวัดได้ 2 ประการคือ

- (1) การวัดในเชิงปริมาณ เช่น ดูจำนวนเยาวชนที่สนใจมาร่วมกิจกรรม
- (2) การวัดในเชิงคุณภาพ เช่น ดูความต่อเนื่องสม่ำเสมอในการออกกำลังกายด้วยสื่อพื้นบ้านของชุมชน

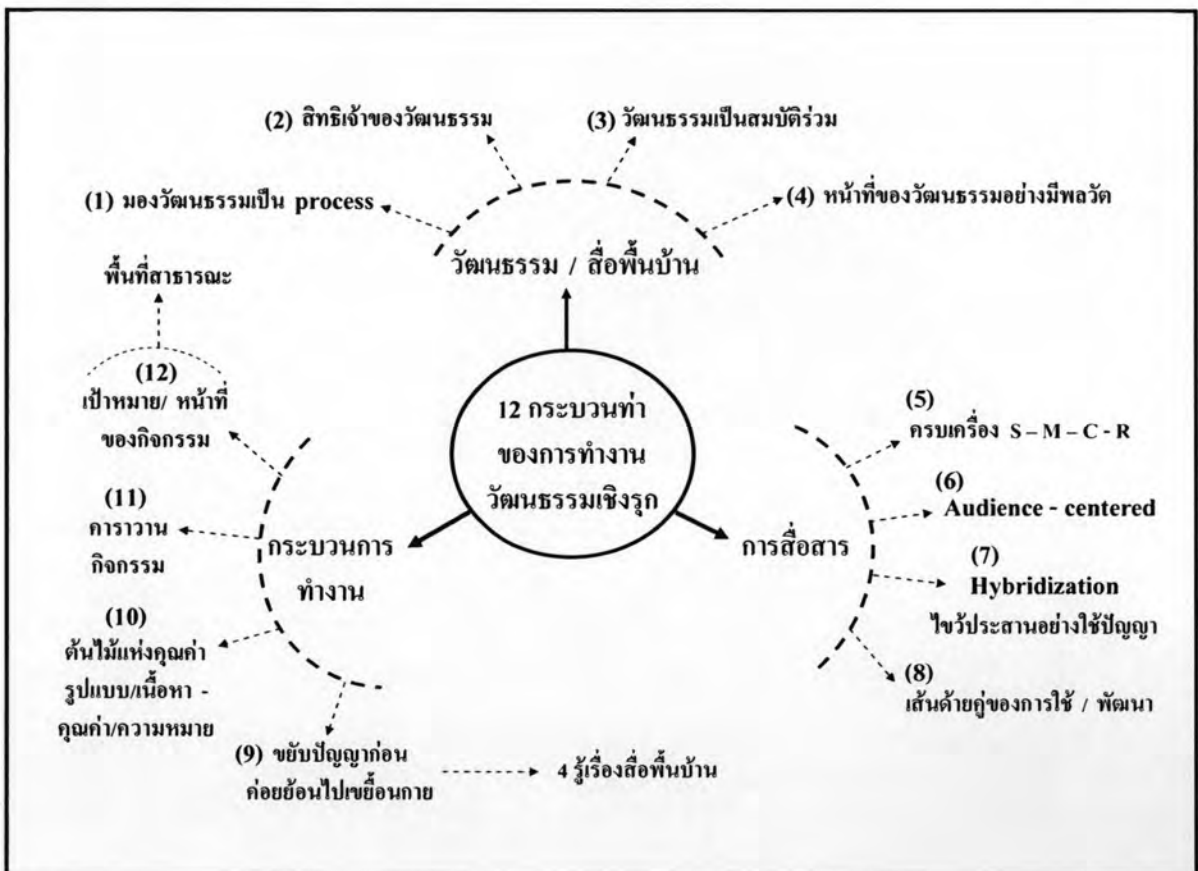
ดังนั้น หากกล่าวโดยสรุป การวางแผนเพื่อการประเมินผลโครงการก็คือ การผสมสูตรปุ๋ยที่มีส่วนผสมของปุ๋ยตามที่ระบุอยู่ในภาพที่ 6 ซึ่งได้แสดงขั้นตอนของการผสมเองได้ตามลำดับ

หลังจากที่ชาวไทย-ยวนใช้สื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักในโครงการสืบชะตาวังน้ำท่าราบ จังหวัด สระบุรี ผู้วิจัยยังต้องการศึกษาถึงผลและความยั่งยืนอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักของชาวไทย-ยวน จังหวัดสระบุรี ปี พ.ศ. 2549 ดังนั้นผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดนี้มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าว โดยเลือกใช้การประเมินผลที่เกิดขึ้นจากกองที่ 1 ชุด

เน้นผลงาน มาประเมินผลที่เกิดขึ้นในชุมชนบ้านต้นตาลหลังจากที่จบโครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบ จังหวัดสระบุรี และใช้การประเมินกระบวนการจากกองที่ 2 ชูเน้นกระบวนการเพื่อดูภาพรวมของโครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบ จังหวัดสระบุรี รวมถึงใช้การประเมินความยั่งยืนจากกองที่ 4 ชูประเมินเฉพาะกิจ/เฉพาะประเด็น เพื่อดูความยั่งยืนของพิธีสืบชะตาแม่น้ำที่จัดขึ้นในชุมชนบ้านต้นตาล ตำบลต้นตาล อำเภอเสนาให้ จังหวัดสระบุรี ในปี พ.ศ. 2549

7. แนวคิดเกี่ยวกับการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

คุณลักษณะของกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกรุ่นนี้ มีแนวคิด/องค์ประกอบย่อย 12 องค์ประกอบย่อยที่ทำงานประสานกันเป็นโครงข่าย (กาญจนา แก้วเทพ, 2550) ดังนี้

ภาพที่ 18 : กระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุก

1 หมวดที่เกี่ยวกับวัฒนธรรม ประกอบด้วยหลักการสำคัญ 4 ประการ ได้แก่

1.1 มอง "สื่อพื้นบ้าน/วัฒนธรรม" ให้เป็น "กระบวนการ" การพิจารณา วัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน" ทุกชนิดให้ก้าวเลยจากการมองเป็น "ผลผลิต" (product) เช่น เสื้อผ้า อาหาร เครื่องดนตรี ฯลฯ หากแต่จะมองให้เป็น "กระบวนการผลิตวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน" นั่นๆ ดังนั้น คำถามที่ใช้พิจารณาการศึกษาสื่อพื้นบ้านก็จะเปลี่ยนแปลงไป

1.2 **หลักสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม** ในการที่กลุ่มบุคคลภายนอกวัฒนธรรม เช่น สพล. จะเข้าไปร่วมมือดำเนินกิจกรรมฟื้นฟู สืบทอด ปรับประยุกต์ และส่งเสริมเผยแพร่สื่อพื้นบ้าน ร่วมกับชุมชน "ผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม" นั้น หลุมพรางที่บุคคลภายนอกจะต้องระมัดระวังบนเส้นทางเดินนี้ก็คือ การเข้าไปครอบงำ ชี้นำ แนวคิดและแนวทางปฏิบัติของกระบวนการดังกล่าว ดังนั้น วัคซีนที่จะป้องกัน "การล่องละเมิดทางวัฒนธรรม" (ซึ่งเกิดขึ้นได้ง่ายมาก แม้แต่ในกลุ่มผู้ที่เข้าใจและตั้งใจแล้ว แต่หากยามใดที่ "ผลอ" โรคชอบครอบงำวัฒนธรรมคนอื่นก็จะเกิดอาการแทรกซ้อนได้เป็นระยะๆ) ก็คือแนวคิดเรื่อง "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" อันเป็นแนวคิดที่ว่าในกระบวนการขั้นตอนการตัดสินใจเกี่ยวกับการจัดการกับวัฒนธรรมนั้น ต้องถือให้เป็นสิทธิของเจ้าของวัฒนธรรมซึ่งเป็นทั้งผู้ก่อกำเนิด เป็นผู้กำลังใช้ และเป็นผู้ที่จะต้องรับผลต่างๆเป็นผู้ตัดสินใจ (ส่วนบทบาทของบุคคลภายนอกนั้นสามารถจะให้ข้อมูล ให้ข้อคิดเห็น ให้ความรู้ ให้ข้อเสนอแนะต่างๆได้ แต่ต้องไม่เล่นบทบาทเป็น "ผู้ตัดสินใจแทนชุมชน")

หลักการเรื่องการตัดสินใจนี้เกี่ยวข้องกับแนวคิดเชิงวิชาการคือเรื่อง Tradition of Selection (ประเพณีแห่งการเลือกสรร) ซึ่งกล่าวว่า ในทุกครั้งที่มีการสืบทอดวัฒนธรรม ชุมชนก็จะมีแบบแผนในการคัดสรรอยู่เสมอว่า จะคัดเลือกอะไรเก็บไว้ จะคัดอะไรทิ้งไป จะปรับเปลี่ยนอย่างไร ฯลฯ อย่างไรก็ตาม การที่ชุมชนจะสามารถดำเนินการตามแบบแผนนั้นได้อย่างแท้จริง ชุมชนก็ต้องมี "อำนาจ" (Power) มากพอ มิฉะนั้นแล้ว ก็อาจจะเป็น "แหล่งอำนาจจากภายนอก" ซึ่งอาจจะเป็นภาครัฐหรือภาคธุรกิจที่ใช้อำนาจในการคัดเลือกวัฒนธรรมของชุมชนมาสืบทอดหรือปรับเปลี่ยนโดยทิ้งให้เจ้าของวัฒนธรรมตัวจริงต้องพบแต่ความซ้ำซากใจ

การนำแนวคิดเรื่อง "สิทธิของเจ้าของวัฒนธรรม" มาใช้ด้วยการลงมือปฏิบัติจริง (การให้ชุมชนเป็นผู้ตัดสินใจในทุกขั้นตอน) ในด้านหนึ่งจึงเป็น "กระบวนการเสริมพลังอำนาจทางวัฒนธรรม" (Empowerment) ให้แก่ชุมชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมอย่างแท้จริง

1.3 แนวคิดเรื่อง "วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วมของชุมชน" ความหมายของแนวคิดนี้หมายความว่า วัฒนธรรมนั้นเป็นประจักษ์สมบัติร่วมของคนทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกวัย ทุกฐานะชนชั้น รวมทั้งเป็นสมบัติที่เป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบันและในอนาคต การยึดกุมแนวคิดเรื่อง "วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วม" นั้น มีนัยยะตามมาในเรื่องการออกแบบกิจกรรมที่จะต้อง "เปิดพื้นที่ให้คนทุกกลุ่ม/ทุกเพศ/ทุกวัย/ทุกรุ่น" ในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วม (หากวิเคราะห์คุณลักษณะของธรรมเนียมประเพณีของสี่พันบ้าน จะพบว่า มักจะออกแบบแบ่งงานให้คนทุกกลุ่มได้มีบทบาทอยู่แล้ว) ในการทำงานของภาคีในโครงการสพส.จึงต้องไม่จำกัดตัวอยู่ในกลุ่มคณะทำงานเท่านั้น หากแต่จะขยายออกไปทั้งด้านแนวคิด/ความเข้าใจและการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานแก่ทุกคนในชุมชน

ทั้งๆ ที่สี่พันบ้าน/วัฒนธรรมชุมชนเป็นสมบัติร่วมของชุมชน แต่ทว่าปัญหาที่มักเกิดขึ้นก็คือ คนบางกลุ่ม (เช่นเด็ก/วัยรุ่น/คนรุ่นใหม่) อาจเกิดความรู้สึกว่า "สี่พันบ้านเป็นเรื่องของคนเฒ่าคนแก่เท่านั้น" ดังเช่น การสำรวจความคิดเห็นของกลุ่มเยาวชนในโครงการ "ตุ้มโฮมสอนขวัญ" อ.เมือง จ.ยโสธร ก่อนหน้าที่จะทำโครงการของสพส. เด็ก/เยาวชนได้ให้สัมภาษณ์ว่า "เคยเห็นคนเฒ่าคนแก่ทำประเพณี "ตุ้มโฮมสอนขวัญ" แต่ก็คิดว่าเป็นเรื่องของผู้ใหญ่ เราเป็นเด็ก เราไม่เกี่ยว" เป็นต้น สำหรับยาที่จะช่วยแก้ไขอาการหมางเมินไม่รู้สึกรู้สึกว่าสี่พันบ้านเป็นสมบัติร่วมของตนในกลุ่มเด็กและเยาวชนนั้น วิชาการด้านการสื่อสารได้ค้นคิดกระบวนการที่เรียกว่า "การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม" (Participatory communication) ที่จะช่วยสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of belonging) ให้เกิดขึ้นได้ การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกจึงต้องผสมตัวการสื่อสารที่เจาะจงว่า ต้องเป็น "การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม" เท่านั้น

1.4 แนวคิด "หน้าที่นิยม" แบบมีพลวัต (Dynamic Functionalism) แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสี่พันบ้านต่อชุมชนนั้นเป็นการตอบคำถามว่า การมีสี่พันบ้านนั้นจะมีประโยชน์อะไรต่อชุมชนหรือจะช่วยแก้ไขปัญหอะไรของชุมชนได้บ้าง หรือในทางกลับกัน หากสี่พันบ้านสูญหายไป จะก่อให้เกิดปัญหอะไรตามมา การใช้แนวคิดเรื่องบทบาทหน้าที่ของสี่พันบ้านต่อชุมชนนั้นเป็นแนวคิดที่ไม่แปลกหน้าสำหรับสาขาวิชาจิตวิทยาหรือมานุษยวิทยา

เมื่อโครงการ สพส. นำเอาแนวคิด "บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน" มาใช้ในการทำงาน วัฒนธรรมเชิงรุกนั้น มูลค่าเพิ่มที่เกิดขึ้นก็คือ ทาง สพส. ได้เพิ่มเหลี่ยมมุมในการใช้ให้มากขึ้น กล่าวคือ แทนที่จะตอบคำถามเพียงว่า สื่อพื้นบ้านนั้นมีบทบาทหน้าที่อะไรบ้าง โครงการ สพส. จะตั้งคำถามโดยเพิ่มมิติด้านกาลเวลาและประเภทของบทบาทหน้าที่ ดังนี้คือ

- เมื่อเปรียบเทียบอดีตกับปัจจุบันแล้ว มีหน้าที่อะไรบ้างที่ยังคงเดิมต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน/มีหน้าที่อะไรบ้างที่สูญหายไป/มีหน้าที่อะไรบ้างที่เพิ่มขึ้นมาใหม่/หรือหน้าที่ที่แปรเปลี่ยนไปจากเดิม
- หน้าที่ที่ยังคงต่อเนื่อง หน้าที่ที่สูญหาย หน้าที่ที่เพิ่มขึ้นนั้นเป็นหน้าที่ที่มีความสำคัญเพียงใด หรือเป็นหน้าที่ที่ชุมชนพึงประสงค์หรือไม่
- การทำหน้าที่ยังคงต่อเนื่อง/หรือสูญหาย/หรือเพิ่มขึ้นใหม่นั้น เกี่ยวข้องกับปัจจัยเงื่อนไขอะไรบ้าง

2 หมวดที่เกี่ยวกับการสื่อสาร ประกอบด้วยหลักการสำคัญ 4 ประการ ได้แก่

2.1 หลักการเรื่อง "ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R" ในงานวัฒนธรรม สำหรับแนวคิดใหม่ที่โครงการ สพส. ได้นำเข้ามาเป็น "ส่วนผสมใหม่" ในการทำงานด้านวัฒนธรรม ก็คือแนวคิดเรื่อง "กระบวนการสื่อสาร" อันมีองค์ประกอบคือ ธาตุทั้ง 4 ผู้ส่งสาร-สาร-สื่อ-ผู้รับสาร ที่เรียกย่อๆ ว่า S-M-C-R

เมื่อนำเอา S-M-C-R เข้ามาใช้ในการทำงานวัฒนธรรมนั้น ก็หมายความว่า หลังจากที่มองวัฒนธรรมในแง่มุมมองของสาขาวิชาอื่นๆ เช่น สังคมศึกษา มานุษยวิทยา คติชนวิทยาแล้ว นักนิเทศศาสตร์ก็จะเพิ่มมุมมองการจัดงานประเพณีพิธีกรรมต่างๆว่าเป็น "งานด้านการสื่อสาร" แบบหนึ่ง และจะศึกษาว่า เมื่อใช้แว่นส่องทางวิชาการนิเทศศาสตร์ - S-M-C-R ลงไปตรวจสอบแล้ว กระบวนการสื่อสารดังกล่าวนั้นมีความสมบูรณ์มากน้อยเพียงใด มีความบกพร่อง ณ จุดไหน จะหาวิธีเสริมแต่ง/พัฒนาอย่างไร

2.2 การใช้กลยุทธ์ "ถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" ต่อเนื่องมาจากคุณลักษณะในข้อ

2.1 ที่กล่าวมาแล้วว่า การสื่อสารจะเข้ามามีบทบาทในการสร้างมูลค่าเพิ่มให้แก่การทำงานด้าน

วัฒนธรรมเชิงรุก โดยเริ่มจาก "การมองให้ครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R" ส่วนมูลค่าเพิ่มในลำดับต่อมา ก็คือ การเสริมเพิ่มกลยุทธ์แบบใหม่ๆของการสืบทอดวัฒนธรรม

แต่เดิมนั้น กลยุทธ์ที่ชุมชนใช้ในการสืบทอดวัฒนธรรมจะมีอยู่ 2 กลยุทธ์ใหญ่ๆ กลยุทธ์แรกคือ **ปู้สอนหลาน** ที่เน้นการใช้วจนภาษาเป็นเครื่องมือถ่ายทอด) เช่น การเล่านิทานรอบกองไฟ การร้องเพลงคำวซอสังซอนจริยธรรม การร้องหมอลำ/เพลงเรือ/การทำบทโนรา เป็นต้น อีกกลยุทธ์หนึ่งคือ **ปู้ย่าพาทำ** (เน้นการลงมือปฏิบัติแบบว่า "ไม่พูดพาลำ เอะแต่ทำเพลง") เช่น ปู้ย่าตายายจะพา ลูกหลานเข้ามาร่วมงานประเพณีต่างๆ สอนลูกหลานให้สวดมนต์ไหว้พระ หรือทอผ้า แกะหนัง แหวก สานหมวกกุกยลัยเลย โดยไม่ต้องพูดอบรมสั่งสอนให้มากความ ด้วยการฝึกฝนลงมือปฏิบัติ ลูกหลานก็จะค่อยซึมซับคุณค่า/สุนทรีย์ยะ/ความหมาย-ความสำคัญของวัฒนธรรมในชุมชนของตนเอง ไปทีละเล็กละน้อย

สำหรับสองกลยุทธ์ที่กล่าวมานี้ แม้จะมีความแตกต่างกันที่เห็นได้อย่างค่อนข้างชัดเจนคือ แบบแรกเน้นการพูดเจรจา แบบหลังเน้นการลงมือปฏิบัติ แต่ทว่าลักษณะร่วมที่เหมือนกัน (ในแง่มุมของการสื่อสาร) ก็คือ เป็นกลยุทธ์ที่ถือเอา "ผู้ส่งเป็นตัวตั้ง" (Sender-oriented approach) เพราะการที่จะอบรมสั่งสอนเรื่องอะไร หรือจะทำอะไร/อย่างไร ยังอยู่ที่ปู้ย่าเป็นตัวกำหนด รวมทั้งเป็นกลยุทธ์ที่ต้องใช้เวลาแบบสั่งสมไปทีละเล็กละน้อย

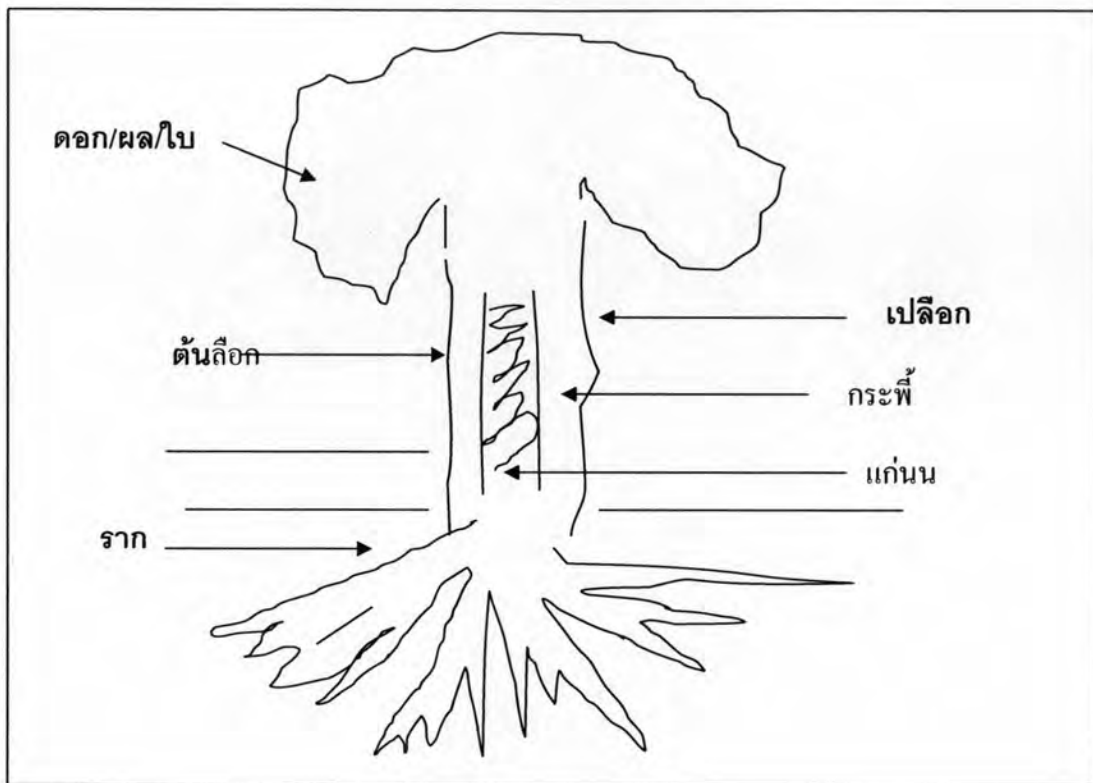
กลยุทธ์ทั้งสองแบบนี้เคยใช้งานได้เป็นอย่างดีในครั้งอดีตเมื่อเงื่อนไขสภาพชีวิตเอื้ออำนวย หากทว่าในปัจจุบันนี้ ธรรมเนียมของลูกหลานในการแสวงหาความรู้นั้นเปลี่ยนแปลงไป เด็กๆสมัยใหม่จะมีลักษณะ active มากขึ้นในการแสวงหาความรู้ รวมทั้งระยะเวลาที่เด็กจะได้เรียนรู้สิ่งต่างๆ (รวมทั้งวัฒนธรรมพื้นบ้าน) ก็หดตัวลง (Time Compression) สถาบันต่างๆในสังคมที่มีหน้าที่ในการอบรมบ่มเพาะเด็ก/เยาวชนจึงได้มีการปรับตัวเพื่อตอบรับกับคุณลักษณะของเด็กรุ่นใหม่ เช่น สถาบันการศึกษา ก็ได้ปรับวิธีการสอนแบบ "ถือเอาผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง" (Student-centered) แทนที่การสอนแบบถือครูเป็นสำคัญ เป็นต้น

สำหรับด้านการสื่อสารก็มีกลยุทธ์ที่เรียกว่า "การสื่อสารแบบถือเอาผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" (Audience-oriented) ในโครงการสพส.จึงได้ทดลองใช้รูปแบบการสืบทอดความรู้เรื่องวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบถือเอา "ผู้รับสารเป็นตัวตั้ง" ที่เรียกว่า "หลานถามปู้" โดยฝึกหัดติดตั้งวิธีการตั้งคำถามเพื่อการสืบค้นความรู้แก่เด็ก/เยาวชน และกลยุทธ์ในระดับที่สูงไปกว่านั้นก็คือการค้นคว้าองค์ความรู้เรื่องการสานร้อยยกกลยุทธ์แบบ "หลานถามปู้" "ปู้สอนหลาน" "ปู้ย่าพาทำ" ให้สอดคล้องกันอย่างเหมาะสม

3.2 การทำงานกับ "วัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้าน" ทั้งรูปแบบและเนื้อหา ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วในขั้นต้นว่า เครื่องมือชิ้นแรกที่คณะทำงานสพส. จะดำเนินการร่วมกับชุมชนในเวทีติดตั้งความเข้าใจเรื่องสื่อพื้นบ้าน ก็คือ เครื่องมือการวิเคราะห์คุณลักษณะของสื่อพื้นบ้าน อันเป็นเครื่องมือที่จะชักชวนบรรดาเจ้าของวัฒนธรรมที่มีความรู้เรื่องสื่อพื้นบ้านกันคนละเล็กละน้อย (ที่เรียกว่า Tacit knowledge) ให้ได้นำเอาความรู้ของตนออกมารวมกัน (Explicit) ให้กลายเป็น "ความรู้ร่วมกันเกี่ยวกับคุณลักษณะของสื่อพื้นบ้าน" (ที่เรียกว่า Explicit knowledge) อันเป็นรูปแบบพื้นฐานของ "การบริหารจัดการความรู้" (Knowledge management)

หลังจากใช้เครื่องมือชิ้นแรกคือ การวิเคราะห์คุณลักษณะแล้ว ในขั้นตอนที่จะตบแต่งขัดเกลาคุณลักษณะดังกล่าวให้พร้อมใช้มากขึ้น ทางโครงการสพส. ก็จะใช้เครื่องมือชุดที่ 2 ที่เรียกว่า "ต้นไม้แห่งคุณค่า" ต่อไป

จากแนวคิดของนักวิชาการ เช่น C.L. Strauss ที่นำเสนอว่า วัฒนธรรมนั้นมีทั้งส่วนที่เป็นพื้นผิวและมีส่วนที่อยู่ข้างล่างนั้น ในทางปฏิบัติ โครงการสพส. ได้นำเอาแนวคิดดังกล่าวมาผสมกับแนวคิดด้านการสื่อสารที่พูดถึงเรื่อง "รูปแบบ" (form) และ "เนื้อหา" (message/content/ meaning) ผลลัพธ์สุดท้ายที่ได้มาคือการได้เครื่องมือการวิเคราะห์วัฒนธรรมที่เรียกกันในแวดวง สพส. ว่า "ต้นไม้แห่งคุณค่า" โดยใช้มุมมองที่ศึกษาวัฒนธรรม แบบอุปมาอุปมัยเทียบเคียงกับต้นไม้ทั้งในแนวตั้ง (vertical) และแนวนอน (horizontal) ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 19 : ต้นไม้แห่งคุณค่า

• เมื่อมองในแนวดิ่ง จะเห็นส่วนของต้นไม้เป็น 3 ส่วน ส่วนที่มองเห็น (Visible part) อยู่เหนือพื้นดินจะมี 2 ส่วน คือ ดอก/ผล/ใบ และลำต้น (ซึ่งมีบทบาทหน้าที่แตกต่างกัน) ส่วนนี้เปรียบได้กับส่วนที่เป็นรูปแบบ (form/format) อีกส่วนหนึ่งเป็น "ส่วนที่มองไม่เห็น" (Invisible part) เพราะอยู่ใต้ดิน คือส่วนที่เป็นราก ส่วนนี้เปรียบเทียบกับส่วนที่เป็นเนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย

การใช้ต้นไม้แห่งคุณค่าในแนวดิ่งนี้จะช่วยในเรื่องของการพิจารณาเรื่องการสืบทอดโดยเป็นแนวคิดที่จะกำกับการทำกิจกรรมการสืบทอดแต่ละครั้ง ว่าจะเน้นที่ **ส่วนไหนของต้นไม้** (ซึ่งต่อเนื่องมาจากขั้นตอนการวิเคราะห์ปัญหาวัฒนธรรมว่า "ขาดแคลนในส่วนใด") แต่ที่สำคัญก็คือ การสืบทอดนั้นจะต้องไม่หลงลืม "ส่วนที่มองไม่เห็น" คือเนื้อหา/คุณค่า/ความหมาย ซึ่งโดยส่วนใหญ่ ทิศทางการอนุรักษ์วัฒนธรรมจากกำลังของชุมชนเองมักจะประสบปัญหาเรื่องการสืบทอดในส่วนของรากต้นไม้

- ส่วนการมองในแนวนอนนั้น จะแบ่งชั้นของต้นไม้ออกเป็น 3 ส่วน คือส่วนที่เป็นแก่น (วงในสุด) กระจี (รอยเชื่อมต่อ) และเปลือก (วงนอกสุด) การแบ่งลำดับชั้นตามแนวนอนนี้จะเป็นเครื่องมือที่สามารถนำมาช่วยงาน "การปรับประยุกต์" วัฒนธรรมพื้นบ้าน (ซึ่งมีธรรมชาติที่ต้องปรับเปลี่ยนไปตามสภาพความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาอยู่แล้ว) โดยมีหลักการว่า การปรับเปลี่ยนที่เป็นคุณต่อชุมชนก็คือ "การเปลี่ยนแปลง ปรับกระจี และรักษาแก่น" เอาไว้

2.3 การใช้กลยุทธ์ "ไขว้ประสานอย่างใช้ปัญญา" (Hybridization) หลักวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษาจะกล่าวอยู่เสมอว่า ระบบวัฒนธรรมของชุมชนหรือสังคมที่มีความยั่งยืนนั้น จะเป็นระบบเปิด (open system) อยู่เสมอ กล่าวคือ มีการปะทะแลกเปลี่ยนกับระบบวัฒนธรรมจากภายนอกอยู่เสมอ อย่างไรก็ตาม การเปิดตัวมาพบกับวัฒนธรรมจากภายนอกนั้นก็มิได้หลายแบบแผน บางรูปแบบก็เป็นคุณต่อวัฒนธรรมชุมชน แต่บางวัฒนธรรมก็ก่อโทษหรือหายนะต่อชุมชนนั้น เช่น

- แบบแผนการเข้าแทนที่ (Substitution) แบบแผนนี้ วัฒนธรรมใหม่หรือวัฒนธรรมจากภายนอกจะเข้ามาเบียดขับวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน แล้วเข้ามาสวมรอยแทนที่ แบบแผนการเข้าแทนที่นี้เป็นสาเหตุหลักของการสูญสลายของวัฒนธรรมพื้นบ้านทั้งหลาย เช่น กลุ่มเยาวชนหันมาสนใจสื่อมวลชน (วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต) แล้วหันหลังให้กับสื่อพื้นบ้าน

- แบบแผนการรับไว้ทั้ง 2 อย่าง (Addition) แบบแผนนี้ ชุมชนก็จะรับเอาวัฒนธรรมทั้ง 2 แบบเอาไว้คู่เคียงกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีงานฉลอง/งานวัดในภาคใต้ ก็จะมีทั้งเวทีเพลงลูกทุ่งคอนเสิร์ต ฉายหนัง โรงโนรา โรงหนังตะลุง ฯลฯ การจะใช้แบบแผนนี้ได้ นั้น ชุมชนจะต้องมีทรัพยากร/มีต้นทุนมากพอที่จะหล่อเลี้ยงวัฒนธรรมทั้งแบบใหม่และแบบเดิมเอาไว้ได้อย่างเต็มรูปแบบ

- แบบแผนการไขว้อย่างใช้ปัญญา (Hybridization) แบบแผนนี้อาจจะดูคล้ายคลึงกับแบบที่สอง คือมีการเก็บรับทั้งวัฒนธรรมทั้งใหม่และเก่าเอาไว้ด้วยกัน แต่ทว่าความแตกต่างก็จะอยู่ที่แบบแผนที่ 3 นี้ วัฒนธรรมทั้งสองนั้นจะต้องมีการดัดแปลง การตัดทอน การเพิ่มเติม เพื่อให้สามารถเข้ามา "ไขว้" รวมกันให้เป็นหนึ่งเดียวกันได้ ตัวอย่างเช่น ในการรื้อฟื้นการทำพิธีกรรมผีปู่ย่าขึ้นมานั้น ตัวพิธีกรรมเองก็ต้องมีการปรับเปลี่ยน เช่น ต้องมี "กระบวนการทำความเข้าใจร่วมกัน" (ใช้การจัดเวทีเสวนา-รูปแบบวัฒนธรรมใหม่) และเนื่องจากข้อจำกัดที่พิธีไหว้ผีปู่ย่าเป็นพิธีกรรมที่ไม่อาจทำเทียมขึ้นมาได้ ดังนั้น กลุ่มลูกหลานคนรุ่นใหม่จึงได้นำรูปแบบ "การเล่นละครหรือหุ่นมือ" มาใช้เป็น "เวทีการสื่อสารเพื่อถ่ายทอดความรู้/ความเข้าใจ/คุณค่าเรื่องผีปู่ย่า"

กระบวนการแบบดังกล่าวนี้ สพล. เรียกว่า "แบบแผนการไขว้ระหว่างวัฒนธรรมอย่างใช้ปัญญา" โดยที่สพล. มีจุดยืนว่า การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้นจะไม่เกี่ยงจนเรื่องวัฒนธรรมใหม่/เก่า/สื่อพื้นบ้าน/สื่อสมัยใหม่ ความคิดแบบพื้นบ้าน/แบบวิทยาศาสตร์ ฯลฯ แต่จะพยายามประสานไขว้ข้อดีของทุกส่วนเข้ามารวมกันเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ชุมชนให้มากที่สุด ตัวอย่างรูปธรรมคือ โครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบเพื่อการอนุรักษ์ลุ่มน้ำป่าสัก จ. สระบุรี ที่ชุมชนมีทั้งกลุ่มที่ใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์เพื่อการรักษา น้ำควบคู่พร้อมไปกับวิธีการแบบพื้นบ้าน คือการทำพิธีสืบชะตา น้ำ เป็นต้น

2.4 การใช้กลยุทธ์ "เส้นด้ายคู่" สำหรับสาขาย่อยวิชานิติศาสตร์ที่ได้เข้ามาให้ความสนใจกับสื่อพื้นบ้านนั้น คือ สาขานิติศาสตร์พัฒนาการ หรือสาขาการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Development Communication) แต่ทว่าสาขานิติศาสตร์พัฒนาการนั้นยังมีแนวโน้มที่จะมีท่าทีที่ "คิดแต่ว่าจะใช้สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน" ได้อย่างไร โดยยังให้ความสนใญ่น้อยต่อชะตากรรมของตัวสื่อพื้นบ้านเอง ไม่ว่าจะเป็นการดำรงอยู่หรือการพัฒนาตัวสื่อพื้นบ้านก็ตาม และนี่อาจจะเป็นรอยแยกระหว่างนิติศาสตร์พัฒนาการกับโครงการสพล. ซึ่งได้กำหนดท่าทีต่อสื่อพื้นบ้านอย่างชัดเจนว่า จะต้องใช้ระบบคู่ขนานคือ "ต้องทั้งใช้ทั้งช่วยธำรงรักษา/สืบทอด/พัฒนาสื่อพื้นบ้าน" ไปพร้อมๆกัน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความยั่งยืนในการใช้

3 หมวดที่เกี่ยวกับ "กระบวนการทำงาน" ประกอบด้วยหลักการสำคัญ 4 ประการ ได้แก่

3.1 เน้น "การสร้างใจร่วม" ก่อน "การลงมือทำกิจกรรม" (ขยับปัญญา ก่อน ค่อยขยับไปเขยื้อนกาย) คุณลักษณะนี้นั้นจะเป็นอีกจุดหนึ่งที่สร้างความแตกต่างระหว่างการทำงานเชิงรุกกับเชิงอนุรักษ์ เนื่องจากการทำงานเชิงอนุรักษ์นั้นมักจะต้องเผชิญหน้ากับภาวะวิกฤติเร่งด่วน คือการสูญสลายของสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้าน ดังนั้น กิจกรรมที่งานอนุรักษ์จัดทำจึงมักเป็นงานแสวงหา รวบรวม จัดเก็บ ซึ่งเป็นความจำเป็นในระดับเบื้องต้น แต่ทว่าจะไม่พอเพียงในระดับต่อไป

ส่วนเป้าหมายของการทำงานวัฒนธรรม/สื่อพื้นบ้านเชิงรุกคือการก้าวต่อไปจากขั้นตอนของการอนุรักษ์ฟื้นฟู เป็นการทำงานเพื่อมุ่งการสืบทอด การปรับประยุกต์ และการส่งเสริมเผยแพร่เพื่อการธำรงรักษาความยั่งยืนของสื่อพื้นบ้าน แต่ทว่า การที่จะขยับเข้าไปเกี่ยวข้องกับเนื้อตัวของสื่อพื้นบ้านเพื่อจะสืบทอด ปรับประยุกต์ หรือส่งเสริมเผยแพร่นั้น จะต้องมีความรอบคอบระมัดระวังที่จะไม่ไป

สร้างความสูญเสียให้แก่ตัวสื่อพื้นบ้านเอง ดังนั้น กระบวนการทำงานนี้จึงต้องเน้น "การขยับปัญญาเสียก่อน" คือการสร้าง ความเข้าใจเกี่ยวกับสื่อพื้นบ้านและปัจจัยที่เกี่ยวข้องให้ต้องแท้เสียก่อน ในการนี้ เครื่องมือชิ้นแรกๆ ที่ทางโครงการสพส.นำมาใช้คือ ชุดความรู้ที่เรียกว่า "4 ฐ ของสื่อพื้นบ้าน" อันได้แก่ ความรู้เรื่อง "รู้จัก รู้ใจ รู้ใช้ รู้รักษา"

3.3 การทำกิจกรรมแบบเป็นกองคาราวาน ต่อเนื่องจากคุณลักษณะข้อที่ 2 คือ การทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกนั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ดำเนินการทำกิจกรรมอะไรบางอย่าง แต่คำถามก็คือ จะทำกิจกรรมอะไรเล่า หรือจะต้องทำกิจกรรมอย่างไรจึงจะก่อเกิดผลดีแก่สื่อพื้นบ้าน และหลีกเลี่ยง การสร้างความสูญเสียดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ดังนั้น ตัวยาที่จะนำมาแก้ไขแนวโน้มที่เป็นจุดอ่อนของนักปฏิบัติการณ์ที่กล่าวมาข้างต้น ก็คือ สูตร "กิจกรรมที่ค้นคิดจากฐานงานวิจัย" (Action based on Research) กล่าวคือ การคิดกิจกรรมทุกอย่างจะต้องมาจากฐานความรู้ที่ได้มาจาก "งานขยับปัญญา" (การวิจัย) เสียก่อน ในทางปฏิบัติจึง ต้องมีการได้ถามกันอยู่เสมอว่า "กิจกรรมนี้ท่านได้แต่ใดมา" เป็นการตรวจสอบคุณภาพของกิจกรรม

และคุณลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการทำกิจกรรมในกระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกก็คือ กิจกรรมที่นำเอามาเป็นยาแก้ไขปัญหานั้น มักจะต้องมีลักษณะเป็นยาชุด คือมีหลายขนาน และมีขั้นตอนลำดับการใช้ที่เรียงตัวกันอย่างแน่นอน ที่ภาษาของโครงการสพส.เรียกว่า "กองคาราวานของกิจกรรม" และในการทำกิจกรรมนั้นจะต้องใช้ "หน้าตัก/ศักยภาพของชุมชน" ให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ทั้งเพื่อออกกำลังความเข้มแข็งของชุมชนในวันนี้ และเพื่อความยั่งยืนของกิจกรรมในวันหน้า

3.4 การตระหนักถึงเป้าหมาย/หน้าที่สำคัญของการทำกิจกรรม เมื่อใช้มุมมองของ "กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม" (Cultural Production) ก็จะได้เห็นว่า การผลิตวัฒนธรรมนั้นจะดำเนินการต่อเนื่องไปได้ก็ต่อเมื่อมีเงื่อนไข/ปัจจัยต่างๆเอื้ออำนวย และหนึ่งในเงื่อนไข/ปัจจัยเหล่านั้นก็คือการมี "พื้นที่สาธารณะ (Public sphere) ของชุมชน"

ในอดีตนั้น ชุมชนได้เตรียมเงื่อนไขด้านการเปิดพื้นที่สาธารณะเอาไว้ในวาระโอกาสต่างๆ เช่น ในประเพณีทั้ง 12 เดือนที่เรียกว่า ฮีต12 คอง14 การมีงานฉลองของส่วนรวม ธรรมเนียมประเพณี ในช่วงชีวิตต่างๆ (เช่น เรียกขวัญรับขวัญ สะเดาะเคราะห์ สืบชะตา ฯลฯ) ในวาระโอกาสเช่นนั้นจะเป็นช่วงเวลาที่มีการทำกิจกรรมร่วมกันของคนส่วนใหญ่ของชุมชนเพื่อสืบทอดความรู้ความเข้าใจ อารมณ์

ความรู้สึกร่วม การสร้างอัตลักษณ์ร่วม การให้หลักประกันทางจิตใจ ฯลฯ ตามหลักการเรื่องบทบาทหน้าที่ของพื้นที่สาธารณะ (อันเป็นแนวคิดของ J. Habermas) แต่ในปัจจุบันนี้ เมื่อสภาพวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่างๆ ในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เช่น เด็กๆ และเยาวชนต้องไปใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในโรงเรียน ผู้ใหญ่ต้องยุ่งเกี่ยวกับการทำมาหากินมากขึ้น ฯลฯ ในรายงานสภาพการณ์ของชุมชนและสื่อพื้นบ้านจึงพบภาพที่เป็นแบบแผนเดียวกันว่าในการจัดงานประเพณีต่างๆ มักจะมีแต่กลุ่มคนเฒ่าคนแก่เป็นส่วนใหญ่ ส่วนผู้ใหญ่ผู้นั้นจะเข้าร่วมน้อยลง ส่วนเด็กและเยาวชนนั้นแทบจะหลุดหายไปเลย ซึ่งหมายความว่า พื้นที่สาธารณะที่เคยทำหน้าที่เป็นแหล่งเบ้าหลอม "ความเป็นชุมชน" นั้นได้หดตัวลงในทุกๆ มิติ

หากพิจารณาในแง่มุมนี้ เราอาจจะกล่าวได้ว่า การจัดเวทีเสวนากลุ่มย่อย การจัดเวทีคณะทำงาน การฝึกอบรมให้เด็กออกไปสืบค้นประวัติของชุมชน การจัดการฝึกอบรมสื่อพื้นบ้านประเภทต่างๆ ฯลฯ ซึ่งเป็นกองคาราวานกิจกรรมในการทำโครงการของชุมชนร่วมกับสพส. ก็คือ การบุกเบิกสร้างสรรค์เปิดพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ๆ เพื่อสร้างสรรค์ "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาใหม่ รวมทั้งอาจจะขยายผลออกไปถึงการบูรณะหรือฟื้นฟู "พื้นที่สาธารณะแบบเดิมๆ" ขึ้นมาได้อีกด้วย

ทั้งนี้ ผู้วิจัยเลือกใช้แนวคิดนี้เพื่อต้องการศึกษาภาพรวมของโครงการฯ ที่มีการใช้แนวคิดวัฒนธรรมเชิงรุกในการจัดทำกิจกรรม

8. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสื่อพิธีกรรม

ตลอดระยะเวลา 10 กว่าปีที่ผ่านมา สื่อพิธีกรรม ได้ถูกหยิบยกมาศึกษาวิจัยอย่างต่อเนื่องในประเด็นที่หลากหลาย ทั้งด้านเนื้อหา ด้านคุณค่า ด้านบทบาท ด้านกระบวนการสื่อสาร รวมถึงศึกษารูปแบบที่เปลี่ยนไปจากอดีตของตัวสื่อพิธีกรรม และแนวทางในการเสริมสร้างและพัฒนาสื่อพิธีกรรม และเป็นที่น่าสนใจว่า สื่อพิธีกรรมที่หยิบยกมานั้นล้วนมีบทบาทในด้านการพัฒนา ซึ่งโดยมากจะเป็นการพัฒนาชุมชนนั้นๆ เช่น การอนุรักษ์ทรัพยากรในชุมชน การรื้อฟื้น/สืบทอด/อนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ประเพณี การเสริมสร้างอัตลักษณ์ชุมชน ฯลฯ โดยใช้หลักการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน การสร้างความตระหนัก สร้างจิตสำนึก รวมถึงสร้างความภาคภูมิใจในสมบัติของตน ฯลฯ เพื่อให้การพัฒนานั้น

ประสบผลสำเร็จ ซึ่งงานวิจัยเหล่านี้ผู้วิจัยได้นำมาใช้ในการปูพื้นฐานความรู้ในการศึกษาเกี่ยวกับสื่อพิธีกรรม ดังนี้

ด้านบทบาท

จิตตนา หนูณะ (2533) ศึกษาเรื่อง "บทบาทและการเสื่อมสลายของรองเงิงตันหยง" มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา ลักษณะทั่วไป ขนบนิยม และองค์ประกอบในการแสดงของสื่อพื้นบ้าน ศึกษาบทบาทหน้าที่ทางสังคมของสื่อชนิดนี้ที่เคยเป็นมาและเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้ว ตลอดจนวิเคราะห์สาเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเสื่อมความนิยมของผู้ชมที่มีแนวโน้มชี้ชัดให้เห็นถึงการเสื่อมสลายของรองเงิงตันหยงในปัจจุบัน ผลการศึกษาในด้านบทบาทพบว่า รองเงิงตันหยงมีบทบาทหน้าที่ที่สำคัญ 5 ประการคือ 1) การให้ความบันเทิง 2) การให้ข้อมูลข่าวสาร กิจกรรมความเคลื่อนไหวในชุมชน 3) การให้การศึกษอบรม ชี้นะแนวทางที่พึงปฏิบัติและไม่พึงปฏิบัติ 4) รายงานการวิพากษ์วิจารณ์สภาพการณ์และสังคม 5) การก่อให้เกิดการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรม และสร้างบูรณาการทางสังคม

อระโท โอธิมา (2536) ศึกษาเรื่อง "ชีวิต พิธีกรรม และเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนมอญในเมืองไทย" ได้อธิบายถึงพิธีกรรมของคนมอญที่มีการนับถือชะหลกห้อย เช่น พิธีเลี้ยงผีและพิธีรำผี ซึ่งหน้าที่ของพิธีกรรมนี้เป็นพลังทำให้บุคคลมารวมกันเป็นกลุ่มและสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันเป็นกลไกสำคัญที่ธำรงรักษาเอกลักษณ์ทางชาติพันธุ์มอญ นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมทางด้านพุทธศาสนาบางพิธี เช่น การทำบุญร่วมกัน 9 วัดในวันเข้าพรรษาและวันออกพรรษา และพิธีเทศน์มหาชาติ เป็นต้น ได้ทำหน้าที่รวบรวมกลุ่มชาติพันธุ์มอญกลุ่มย่อยๆ เข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการธำรงรักษาวัฒนธรรมจารีตประเพณีของกลุ่มชาติพันธุ์มอญให้ดำรงอยู่ได้

ศรียาน รัตติกาลชลากร (2538) ศึกษาเรื่อง "บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้านในวัฒนธรรมมอญ อำเภอพระประแดง" พบว่า บทบาทที่เด่นชัดของสื่อพื้นบ้านมอญที่มีต่อตัวบุคคลได้แก่ ได้รับความสบายใจ ส่วนบทบาทที่มีต่อชุมชนมอญได้แก่ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ภายในชุมชน และบทบาทที่มีต่อสังคมชาวมอญ ได้แก่ การถ่ายทอดวัฒนธรรมของชาวมอญ

เจียรชัย อิศรเดช และคณะ (2546) ศึกษาเรื่อง "โนราตายายนาฏกรรมแห่งจิตวิญญาณที่ยังไม่ตายไปจากคนใต้" โดยศึกษาบทบาทหน้าที่ของสื่อโนราที่มีต่อบุคคลต่างๆ โดยได้แบ่งระดับการทำหน้าที่ออกเป็น 4 ระดับ ดังนี้

1. บทบาทหน้าที่ของโนราต่อบุคคล สื่อโนราได้ทำหน้าที่เปรียบประดุจเบ้าหล่อหลอมบุคลิกภาพของคนใต้ ทำให้ผู้ที่มาเรียนรำโนรามีบุคลิกภาพทั้งกายและใจที่สมบูรณ์ เช่น มีความอ่อนน้อมถ่อมตน ชอบช่วยเหลือผู้อื่น มีความมั่นใจในตนเองและภาคภูมิใจในตนเอง

2. บทบาทหน้าที่ของโนราในระดับกลุ่ม สื่อโนราถูกประกอบสร้างขึ้นมาเพื่อใช้เป็นพื้นที่สังสรรค์ของเครือญาติ ทำให้เกิดการรวมพลที่เป็นปึกแผ่น ตลอดจนช่วยปลูกฝังเสริมสร้างความสัมพันธ์ของคนรุ่นต่างๆ

3. บทบาทหน้าที่ของโนราในระดับชุมชน เช่น เป็นกลไกในการควบคุมปกป้องชุมชน ให้ความบันเทิง ให้การศึกษาอบรม สร้างอัตลักษณ์ตัวตนของชุมชน เก็บและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรม วิพากษ์วิจารณ์สังคม เป็นต้น

4. บทบาทหน้าที่ของโนราในระดับนิเวศน์ โนรามีบทบาทต่อย้ำเรื่องความเคารพในธรรมชาติ โดยเป็นพื้นที่ที่ให้ผลิตซ้ำทางความคิดต่อธรรมชาติ อีกทั้งยังเป็นช่องทางหนึ่งในการเป็นสื่อเพื่อสนทนาเรื่องสิ่งแวดล้อม

ชนิษฐา นิลมิ่ง (2549) ศึกษาเรื่อง "การวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน ศึกษากรณีปุนปั้น จังหวัดเพชรบุรี" พบว่า ปุนปั้นเมืองเพชรมีบทบาทหน้าที่ที่สืบเนื่องทั้งในระดับปัจเจกได้แก่ การสร้างสมาธิปัญญา หน้าที่ในการพัฒนาตนเอง หน้าที่สืบเนื่องในระดับชุมชนได้แก่ หน้าที่ในการสืบสานและอนุรักษ์ศิลปะที่มีคุณค่าของไทย หน้าที่สะท้อนตัวตนของช่าง และหน้าที่ในการสร้างอาชีพให้กับคนในท้องถิ่น และหน้าที่สืบเนื่องในระดับสังคมได้แก่ หน้าที่ในการช่วยสืบทอดวรรณกรรมที่สำคัญของไทย หน้าที่เป็นแหล่งข้อมูลในการสืบค้นด้านอารยธรรม หน้าที่ในการโยงโยสมาชิกในสังคมให้เข้าไปผูกพันกับระบบค่านิยมในสังคม

มโนรส จันทรพิทักษ์ (2550) ศึกษาเรื่อง "การสื่อสารเพื่อการรื้อฟื้นและสืบทอดการสวดสรภัญญะ ที่บ้านใหม่สมบูรณ อำเภอนหนองบุญมาก จังหวัดนครราชสีมา" พบว่า บทบาทหน้าที่ของการสวดสรภัญญะ ที่บ้านใหม่สมบูรณ แบ่งเป็น

- หน้าที่สืบเนื่องในระดับปัจเจก ได้แก่ สร้างสมาธิและปัญญา พัฒนาจิตใจ ทำให้อ่านหนังสือคล่อง สร้างเสริมสุขภาพ ให้ความบันเทิง

- หน้าที่สืบเนื่องในระดับชุมชน ได้แก่ หน้าที่ในการเป็นพื้นที่สาธารณะสำหรับผู้หญิงกับบทบาททางพุทธศาสนา
- หน้าที่สืบเนื่องในระดับสังคม ได้แก่ หน้าที่ในการอบรมสั่งสอนคนในสังคม

ปัจจัยที่ทำให้เกิดหน้าที่สืบเนื่องคือ คุณลักษณะของสื่อสรภัญญะที่สามารถยืดหยุ่นได้ทั้งเนื้อหาและพื้นที่

- หน้าที่คลี่คลายในระดับชุมชน ได้แก่ สร้างความตระหนักในปัญหาชุมชน
- หน้าที่เพิ่มเติมในระดับปัจเจก ได้แก่ สร้างเสริมจินตนาการและแสดงออกอย่างสร้างสรรค์
- หน้าที่เพิ่มเติมในระดับชุมชน ได้แก่ หน้าที่ในการระดมพลังชุมชน สร้างสายสัมพันธ์ระหว่างวัย เป็นสื่อกลางในการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานอื่น
- หน้าที่เพิ่มเติมในระดับสังคม ได้แก่ หน้าที่ในการพัฒนาสังคม หน้าที่เป็นสื่อกลางประสานความร่วมมือระหว่างชุมชนของตนเองและชุมชนอื่น(สร้างเครือข่าย) หน้าที่ด้านการเรียนการสอนและสร้างเสริมประสบการณ์นอกห้องเรียน

ปัจจัยที่ทำให้เกิดหน้าที่เพิ่มเติม ได้แก่ คุณลักษณะที่สามารถยืดหยุ่นได้ของการสวดสรภัญญะ

ส่วนการสื่อสารเพื่อการรื้อฟื้นและสืบทอดการสวดสรภัญญะของบ้านใหม่สมบูรณ์ อำเภอหนองบุญมาก จังหวัดนครราชสีมา เป็นการสื่อสารโดยการจัดเป็นกองคาราวานกิจกรรม เป็นการสื่อสารแบบทางเดียว โดยการจัดกิจกรรมนั้น เป็นการรื้อฟื้นที่ครบองค์ประกอบการสื่อสารทั้งผู้ส่งสาร ตัวสาร ช่องทางการสื่อสาร และผู้รับสาร ส่วนใหญ่จะเน้นการสืบทอดในด้านช่องทางการสื่อสารมากที่สุด

ปพิชญา วรสารพิสุทธิ์ (2550) ศึกษาเรื่อง "การสื่อสารเพื่อสร้างความสามัคคีของชุมชนผ่านการทำงานบนเครือข่ายการสื่อสารและสื่อพิธีกรรมบุญจุลกฐิน" พบว่า บทบาทของสื่อพิธีกรรมบุญจุลกฐินในปัจจุบันคือ 1.) ระดมพลังของชุมชน 2.) สืบทอดพระพุทธศาสนา 3.) สร้างความเป็นปึกแผ่น 4.) สร้างความอบอุ่นมั่นคงทางใจ 5.) อบรมศีลธรรม 6.) ให้แนวทางดำเนินชีวิต 7.) แสดงความรู้สึกร่วม 8.) สร้างความประทับใจร่วมกัน 9.) คลั่งเก็บความรู้ 10.) สร้างอัตลักษณ์ นอกจากนี้ยังมีบทบาท

หน้าที่ที่เพิ่มขึ้นมาใหม่จากอดีต คือ 11.) สร้างเสริมอาชีพ 12.) สร้างผู้สืบทอด 13.) แก้ปัญหาในชุมชน 14.) ให้ความบันเทิง 15.) สร้างกลุ่มเครือข่ายขึ้นใหม่

ผลงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับบทบาทสื่อพิธีกรรมเหล่านี้ ช่วยปูพื้นฐานความรู้ในเรื่องบทบาทของสื่อพิธีกรรม ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้วิจัยมุ่งศึกษา โดยผู้วิจัยจะดูว่าบทบาทของสื่อพิธีกรรมที่ชาวไทยวนใช้ในการอนุรักษ์แม่น้ำนั้นมีความเหมือนหรือต่างจากสื่อพิธีกรรมประเภทอื่นๆ ที่เคยมีการศึกษาไว้หรือไม่

ด้านการสื่อสาร

พวงชมพู ไชยอาลา (2543) ศึกษาเรื่อง "การสื่อสารเพื่อสืบทอดประเพณีบุญบั้งไฟในชุมชนชนบท" พบว่า การสื่อสารในช่วงของการเตรียมงานภายในหมู่บ้านมีทิศทางการสื่อสารสองทาง ลักษณะการสื่อสารมีทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ทิศทางการไหลของข่าวสารจากบนลงล่าง จากล่างขึ้นบน และในระดับเดียวกัน ส่วนในครอบครัวมีลักษณะการสื่อสารที่คล้ายกันแต่ทิศทางการไหลของข่าวสารแตกต่างตามบทบาทการเข้าร่วมกิจกรรมของสมาชิกในครอบครัว และมีลักษณะการติดต่อสื่อสารที่ไม่เป็นทางการเพียงอย่างเดียว การสื่อสารในช่วงถ่ายทอดกิจกรรมพบว่า เกิดในกลุ่มระดับหมู่บ้านมากที่สุด พบว่าการใช้ปฏิบัติจริงเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดเป็นส่วนใหญ่ มีทิศทางแบบสองทาง ลักษณะแบบไม่เป็นทางการใช้ทั้งวัจนะภาษาและอวัจนะภาษา มีการไหลข่าวสารจากบนลงล่างและแนวเดียวกัน

ศิรดา พงษ์ภมร (2547) ศึกษาเรื่อง "กระบวนการสื่อสารเพื่อการธำรงรักษางานประเพณีรับบัวของอำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ" พบว่า กระบวนการสื่อสารในช่วงของการเตรียมงานประเพณีรับบัวจะเกิดในกลุ่มขนาดเล็กที่ติดตั้งมาเป็นพิเศษ มากกว่ากลุ่มขนาดใหญ่ ส่วนกระบวนการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพในการธำรงรักษาและเผยแพร่ประเพณีขึ้นอยู่กับการสื่อสารและถ่ายทอดความรู้ของแต่ละคนเป็นสำคัญ การสื่อสารสองทางทำให้การสื่อสารมีความถูกต้องมากกว่าการสื่อสารทางเดียว สร้างความเชื่อมั่นให้กับผู้รับสารมากกว่า รวมทั้งเปิดโอกาสให้สมาชิกได้ทำความเข้าใจอย่างชัดเจน การสื่อสารแบบไม่เป็นทางการ เช่น การถ่ายทอดกิจกรรมในงาน การกระจายข่าวสู่ชุมชนแบบปากต่อปาก เป็นกระบวนการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพอย่างหนึ่งในการธำรงประเพณีต่อไป

การสื่อสารเพื่อการสืบทอดสื่อพิธีกรรมนี้ ล้วนเป็นการสื่อสารแบบสองทาง ซึ่งทำให้คนในชุมชนเกิดการมีส่วนร่วม ซึ่งแนวทางนี้ผู้วิจัยจะนำมาใช้ศึกษากระบวนการสื่อสารของคาราวานกิจกรรมว่ามีใช้การสื่อสารแบบใด และสามารถสร้างการมีส่วนร่วมให้กับคนในชุมชนได้เช่นเดียวกับงานวิจัยเรื่องดังกล่าวหรือไม่ อย่างไร

ด้านการปรับตัว

นิธิตา ชูเมือง (2544) ศึกษาเรื่อง "การปรับตัวของสื่อพื้นบ้านโนราในสังคมไทย" พบว่า การแสดงโนราในปัจจุบันมี 2 ประเภทคือ โนราโรงครูและโนราแสดง ในปัจจุบันโนราแสดงเป็นโนราที่มีการปรับตัว โดยปรับเป็นโนราโบราณ โนราสมัยใหม่ และโนราประยุกต์ ปัจจัยที่ทำให้โนราแสดงมีการปรับตัวได้แก่ การเข้ามาของสื่อสมัยใหม่ ความนิยมของคนดู และรายได้ของโนรา

การปรับตัวของสื่อพื้นบ้านโนราในปัจจุบันเป็นวัฒนธรรมแบบที่เกิดขึ้นใหม่ จากการผสมผสานวัฒนธรรมของการแสดงโนราที่ตกค้างจากอดีตและวัฒนธรรมหลัก ได้แก่ การแสดงละครแบบสมัยใหม่และการแสดงดนตรีลูกทุ่ง ในส่วนการปรับรูปแบบของการแสดงเป็นการตัดทิ้งและลดทอนวัฒนธรรมของการแสดงโนรา รวมทั้งแทนที่และต่อเติมด้วยวัฒนธรรมหลัก ในส่วนของการปรับเนื้อหาพบว่า มีการปรับเนื้อหาในด้านบทกลอนที่เป็นกำพืดและมุดโต โดยการตัดทิ้งเนื้อหาเดิม นำเนื้อหาที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ปัจจุบันมาแทนที่ เนื้อหาของการแสดงเรื่องเป็นการนำเสนอด้วยเนื้อหาแบบละครสมัยใหม่ และการนำเนื้อหากการแสดงเรื่องแบบโบราณกลับมาใช้

นอกจากนี้ยังพบว่า สื่อพื้นบ้านโนราในปัจจุบันมีบทบาทในการให้การศึกษา แจ้งข่าวสาร ให้ความบันเทิง และวิพากษ์วิจารณ์สังคม ผลของการปรับตัวของโนราแสดงแต่ละลักษณะในปัจจุบันมีความแตกต่าง 4 ประการในเรื่องกลุ่มเป้าหมาย ปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนดูต่างกัน ความลึกซึ้งในการสั่งสอน และคุณค่านาฏลักษณะในแบบโนรา

แม้โนราโบราณ โนราสมัยใหม่ และโนราประยุกต์จะมีการปรับตัวในด้านรูปแบบและเนื้อหา แต่อย่างไรก็ตาม โนราเหล่านี้ก็ยังคงองค์ประกอบหลักของการแสดงโนรา ได้แก่ การร้อง การรำ และการทำบท อันเป็นเอกลักษณ์ของการแสดงโนราเอาไว้ เพื่อมุ่งสื่อสารจากโนราไปยังคนดู โนราในปัจจุบันยังคงปรับตัวและอยู่รอดได้ในสังคมไทย เนื่องจากความเชื่อเกี่ยวกับครุหมอโนรา และความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมโนราโรงครู ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการสืบทอดการแสดงโนราสู่ลูกหลานรุ่นต่อๆ ไป

งานวิจัยชิ้นนี้สอดคล้องกับสื่อพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำที่ผู้วิจัยต้องการศึกษากล่าวคือ มีการประยุกต์ผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมเก่าและวัฒนธรรมใหม่เช่นเดียวกัน ฉะนั้นงานวิจัยเช่นนี้จึงเป็นฐานความรู้ให้ผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางในการศึกษาตัวสื่อพิธีกรรมที่มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ โดยจะศึกษาเปรียบเทียบทั้งในด้านบทบาท เนื้อหา คุณค่า ทั้งอดีตและปัจจุบัน

ณัฐมน บัวพรหมมี (2550) ศึกษาเรื่อง "การใช้สื่อพิธีกรรมแข่งชะนามเพื่อเสริมสร้างอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีชาวไทใต้ บ้านโพจน อำเภอโพสนสวรรค์ จังหวัดนครพนม" ได้ทำการศึกษาบทบาทหน้าที่ของสื่อในการสืบทอดอัตลักษณ์ของชาวไทใต้ พบว่า ในอดีตมีช่องทางสื่อสารที่จำกัด ทำให้กลุ่มแกนนำ ครู ได้บูรณาการสื่อพิธีกรรมแข่งชะนามเข้าสู่โรงเรียนในปี พ.ศ. 2545 แต่ผู้ที่ทำหน้าที่สืบทอดมีเพียงกลุ่มเด็กเยาวชน ต่อมาในยุคที่มีการทำโครงการฟื้นฟูพบว่าได้มี การเปิดพื้นที่สาธารณะให้กับคนทุกเพศทุกวัย โดยการทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน ซึ่งส่งผลให้สื่อกลับมาทำบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอัตลักษณ์ศักดิ์ศรีของชาวไทใต้ได้อย่างเข้มข้น

ศึกษากระบวนการทำงานวัฒนธรรมเชิงรุกที่ชุมชนนำมาใช้ในการฟื้นฟูรูปแบบและคุณค่า/ความหมาย พบว่ามี 5 แนวคิดหลัก ได้แก่ หลักสิทธิเจ้าของวัฒนธรรม หลักการสร้าง ความเข้าใจ ร่วมกันก่อนทำกิจกรรม (ขยับปัญหา) แนวคิดการวิเคราะห์วัฒนธรรมทั้งรูปแบบและเนื้อหา (ต้นไม้แห่งคุณค่า) หลักการครบเครื่องเรื่อง S-M-C-R และแนวคิดทำที่แบบคู่ขนาน "ทั้งใช้และพัฒนา" สื่อพื้นบ้าน

ศึกษาการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่ชุมชนนำมาใช้ในการฟื้นฟูและเสริมสร้างศักดิ์ศรีให้แก่สื่อพิธีกรรมแข่งชะนาม พบว่ามี 5 รูปแบบ ได้แก่ การสื่อสารแบบสองทาง การสื่อสารแบบแนวระนาบ การไหลของข่าวสารสองจังหวะ การสลับบทบาทหน้าที่ผู้สื่อสาร และการมีส่วนร่วมในการผลิตสื่อ

ผู้วิจัยหยิบยกงานวิจัยชิ้นนี้มาเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาการทำงานตามกระบวนการวัฒนธรรมเชิงรุก เพื่อมองภาพรวมของโครงการสืบชะตาวังน้ำบ้านท่าราบ อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี รวมถึงศึกษากระบวนการสื่อสารของคาราวานกิจกรรมและสื่อพิธีกรรมที่ชุมชนไท-ยวนใช้เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แม่น้ำว่ามีความเหมือนหรือต่างกันอย่างไร

นอกจากนี้ยังมีโครงการวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่ อย่าง "โครงการชุดการจัดการพื้นที่ตามลุ่มน้ำมูลตอนกลางโดยชุมชนท้องถิ่นแบบบูรณาการ" ซึ่งเป็นงานวิจัยของศูนย์วิจัยท้องถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ได้รับการสนับสนุนจากกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยมีระยะเวลาเริ่มตั้งแต่ มกราคม พ.ศ. 2550 และคาดว่าจะเสร็จสิ้นโครงการเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2552 ทั้งนี้โครงการดังกล่าวประกอบด้วยโครงการวิจัย 10 โครงการ และพบว่าบางโครงการมีการใช้สื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์พื้นที่ทรัพยากรท้องถิ่น เช่น

โครงการวิจัยเมืองเตา ที่มีบุญทัน กมล เป็นหัวหน้าทีม ได้มีการศึกษาบริบทชุมชน พิธีกรรม ตำนาน ความเชื่อของชุมชนเมืองเตา ตำบลเมืองเตา อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม และได้อธิบายความเชื่อที่มีต่อเจ้าพ่อศรีนครเตา มาจัดการปัญหาชุมชนที่เกิดการเปลี่ยนแปลงทุกๆ ด้าน อันเนื่องมาจากกระแสพัฒนาแบบบริโภคนิยมเข้าสู่ชุมชน ทำให้หนองน้ำในชุมชนที่แต่เดิมแทบไม่มีปลาเหลืออยู่ก็มีปลามากมาย เนื่องจากมีการสร้างข้อกำหนดร่วมกันให้หนองน้ำเป็นของเจ้าพ่อ ใครจะมาจับสัตว์น้ำไปกินไม่ได้ ต้องทำพิธีปล่อยปลาร่วมกัน ปลุกต้นไม้ร่วมกัน ใครฝ่าฝืนจะต้องมีอันเป็นไป และเมื่อความเชื่อที่มีต่อเจ้าพ่อศรีนครเตาถูกรื้อฟื้น พลังชุมชนจึงค่อยๆ ก่อตัวขึ้นจนสามารถเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาชุมชนได้

โครงการวิจัยเรื่องระบบการจัดการน้ำชุมชนบ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด โดยมีอาจารย์ไพจิตร วสันตเสนานนท์ เป็นหัวหน้าทีมวิจัย ซึ่งโครงการนี้ได้ยึดประเพณีฮีต 12 คอง 14 ของชาวอิสาน คือ ประเพณีสงกรานต์ (เดือน 6) และประเพณีบุญผะเหวด (เดือน 4) มาใช้ในการปลุกฝังให้ชุมชนมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรชุมชนร่วมกัน เช่น มีการปลูกไม้ผลและการปล่อยปลาลงบ่อเพื่ออนุรักษ์ ทั้งนี้มีการใช้หลวงพ่อกมาช่วยต่อยอด คือ เชื่อมเรื่องคนตายคือ เมื่อมีคนตายต้องมีการปลุกต้นไม้ 1 ต้น เป็นอย่างน้อย

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมและการมีส่วนร่วม

ใจทิพย์ สอนดี (2543) ศึกษาเรื่อง "กลยุทธ์การสื่อสารในโครงการบวชป่าชุมชน" พบว่าเนื้อหาและวิธีการนำเสนอสื่อพิธีกรรมในโครงการบวชป่าชุมชนประกอบด้วย 2 ประเด็นหลัก คือ คนชุมชน อยู่ร่วมกับป่าได้ ซึ่งนำแนวคิดทางศาสนาและความเชื่อ วิธีการจัดการป่าด้วยองค์กรของชุมชน ผ่านการนำเสนอเนื้อหาด้วยการจัดการตามขั้นตอนของสื่อพิธีกรรม การจัดการตามหลักกฎเกณฑ์ของ

ชุมชน และการเฉลิมพระเกียรติ โดยเน้นการนำเสนอด้วยสื่อสัญลักษณ์แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สำหรับการมีส่วนร่วมของประชาชนที่เข้าร่วมในโครงการ พบว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในฐานะผู้ปฏิบัติการในขั้นตอนต่างๆ ได้แก่ การเตรียมการ การดำเนินการ โดยกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน มีบทบาทเป็นผู้ให้การสนับสนุนด้านต่างๆ เช่น ข้อมูลทางวิชาการ การจัดการ และหน่วยงานอื่นๆ ได้แก่ คณะกรรมการจากภาครัฐ นักวิชาการ องค์กรธุรกิจ พระสงฆ์ มีบทบาทเป็นผู้สนับสนุนในฐานะภาคีร่วมกันในการทำงาน ในส่วนปัจจัยการมีส่วนร่วมนั้น พบว่าประกอบด้วย ปัจจัยภายใน ได้แก่ ความเชื่อและความศรัทธา ความรู้สึกที่สอดคล้องตรงใจ และปัจจัยภายนอก ได้แก่ การเชิญชวน แรงกดดัน คุณลักษณะเฉพาะของโครงการ

พินญา ศรีเพชรราชู (2549) ศึกษาเรื่อง “บทบาทของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อดำรงรักษาความเป็นชุมชนเข้มแข็งบ้านน้ำเกียน กิ่งอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน” พบว่า รูปแบบการสื่อสารที่พบในชุมชนบ้านน้ำเกียนผ่านการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ภายในมิติทางการสื่อสาร เพื่อสร้างความร่วมมือภายในชุมชน และภายนอกชุมชน สามารถสรุปตามระดับพัฒนาการของชุมชนได้ ดังนี้

- **ระยะก่อตัว** เป็นระยะที่ชุมชนเริ่มตระหนักถึงวิกฤตปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมผ่านกระบวนการ บวรส. (บ้าน วัด โรงเรียน สถานีนามัย) ที่มีแกนนำ และกลุ่มชาวบ้านเป็นผู้จัดตั้ง โดยรูปแบบการสื่อสารที่ใช้ในระยะนี้ประกอบด้วย การสื่อสารทางเดียวแบบเป็นทางการ การสื่อสารสองทางแบบไม่เป็นทางการ การสื่อสารตามแนวดิ่ง และการสื่อสารตามแนวนอนหรือแนวราบ โดยมีลักษณะของการจัดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็น 3 ระดับ คือ เวทีระดับชาวบ้าน เวทีระดับหมู่บ้าน และเวทีระดับตำบล

- **ระยะที่สอง** เป็นระยะที่ปัญหาของชุมชนเริ่มคลี่คลาย เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการแก้ปัญหาผ่านทางรูปแบบการสื่อสารแบบสองทางที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมถึงการสื่อสารตามแนวนอน

- **ระยะปัจจุบัน** เป็นระยะที่ชุมชนมีความเข้มแข็งจนได้รับขนานนามว่าเป็นชุมชนตัวอย่าง โดยรูปแบบการสื่อสารที่ใช้ในระยะนี้ประกอบด้วย การสื่อสารแบบสองทางทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยยังคงเน้นหนักในเรื่องของการจัดประชุมเวที และการแลกเปลี่ยนความรู้กับสังคมภายนอก

สำหรับบทบาททางการสื่อสารของชุมชนบ้านน้ำเกียนในการดำรงรักษาความเป็นชุมชนเข้มแข็งประกอบด้วย 12 บทบาท คือ 1.) เป็นช่องทางถ่ายทอดข่าวสาร (การสื่อสารขาออก) 2.) เป็นช่องทางรับรู้ข่าวสาร (การสื่อสารขาเข้า) 3.) ช่วยกลั่นกรองข้อมูลข่าวสาร 4.) เป็นตัวเชื่อมต่อการ

สื่อสารในแนวนอน 5.) ช่วยในกระบวนการตัดสินใจ 6.) เป็นกลไกเร่งการพบปะแสดงความคิดเห็น 7.) เป็นเครื่องมือสร้างความโปร่งใส 8.) เป็นเวทีสื่อสารทางความคิด 9.) สร้างการมีส่วนร่วม 10.) แก้ไขปัญหาความขัดแย้ง 11.) รายงานความคิดเห็น/ความต้องการของประชาชน 12.) บริหารความขัดแย้ง

เห็นได้ว่าการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม อันเป็นลักษณะการสื่อสารแบบสองทางที่ปรากฏในผลงานวิจัยเหล่านี้ ได้แก่ การร่วมแสดงความคิดเห็น การเปิดเวทีสาธารณะ ร่วมวางแผนกิจกรรม ฯลฯ ล้วนมีส่วนทำให้การพัฒนาประสบความสำเร็จ ซึ่งลักษณะการมีส่วนร่วมที่พบในผลการวิจัยเหล่านี้ มีประโยชน์ต่อผู้วิจัยในการใช้เป็นแนวทางการศึกษาคาราวานกิจกรรมและกระบวนการสื่อสารของสื่อพิธีกรรมที่ชาวชุมชนไท-ยวนใช้ในการสร้างการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์แม่น้ำว่ามีลักษณะเหมือนหรือต่างจากงานวิจัยเหล่านี้หรือไม่ อย่างไร

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อม

วรรัตน์ ตรีธนวัด (2544) ศึกษาเรื่อง "ศักยภาพกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งทะเล ตั้งแต่ปากแม่น้ำเพชรบุรี จ. เพชรบุรี ถึงปากแม่น้ำปราณบุรี จ. ประจวบคีรีขันธ์" พบว่า ประชาชนส่วนใหญ่มีความตระหนักในปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งทะเลในระดับสูง โดยตระหนักว่าการแก้ไขปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งทะเลควรได้รับความร่วมมือจากทุกๆ ฝ่ายมากที่สุด รองลงมาคือ ควรมีการรวมกลุ่มเพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหามาของชุมชน และการปลูกต้นไม้/การอนุรักษ์ป่าชายเลนเป็นวิธีหนึ่งในการแก้ปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งทะเล

สำหรับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาการกัดเซาะชายฝั่งส่วนใหญ่อยู่ในระดับปานกลาง โดยรูปแบบของการมีส่วนร่วมนั้นพบว่า ประชาชนในพื้นที่มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป้องกันตามแนวชายฝั่งหรือต้นไม้มากที่สุด รองลงมาคือการเข้าร่วมประชุม การร่วมชักชวนบุคคลอื่นเข้ามามีส่วนร่วม การร่วมติดตามผลความก้าวหน้าของโครงการ การร่วมในด้านแรงงาน การร่วมเสนอความคิดเห็น การร่วมติดตามผลตรวจสอบการทำงานของผู้รับผิดชอบการร่วมประสานงาน การร่วมวางแผนตัดสินใจ การร่วมชี้แจงรายละเอียดของปัญหาและผลกระทบของปัญหา สำหรับรูปแบบการมีส่วนร่วมที่ประชาชนมีน้อยที่สุดคือ การสละเงิน/วัสดุอุปกรณ์เพื่อแก้ปัญหาการกัดเซาะชายฝั่ง

นิลบล แสนอาทิตย์ (2547) ศึกษาเรื่อง "กระบวนการสื่อสารในการอนุรักษ์แม่น้ำของตำบลไหล่น่าน อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน" พบว่า ชาวบ้านในตำบลไหล่น่านส่วนใหญ่มีส่วนร่วมในฐานะ

ผู้ปฏิบัติกิจกรรมเท่านั้น สำหรับกลุ่มประชาชนที่เข้ามามีส่วนร่วมหลักในการอนุรักษ์แม่น้ำคือ กลุ่มแกนนำในการอนุรักษ์แม่น้ำ อันได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน พระสงฆ์ องค์การบริหารส่วนตำบล ข้าราชการ นักการเมืองท้องถิ่น นักพัฒนาในหมู่บ้าน และผู้นำอย่างไม่เป็นทางการ โดยเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่การริเริ่ม วางแผนและกำหนดกิจกรรมต่างๆ โดยมีมูลนิธิอีกเมืองน่านเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะที่ปรึกษา และหน่วยงานทั้งภาครัฐและภาคเอกชน มีส่วนร่วมในฐานะผู้สนับสนุนเท่านั้น

ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่ประสบผลสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นการรณรงค์ผ่านองค์กร ผ่านสื่อมวลชน สื่อบุคคล ที่ผ่านมานั้น พบว่าปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนทำให้เกิดผลสำเร็จคือ การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในการสร้างจิตสำนึกความรู้สึกเป็นเจ้าของ ซึ่งผลการวิจัยในส่วนนี้ ผู้วิจัยจะใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเกี่ยวกับการใช้สื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักซึ่งถือเป็นทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไท-ยวน ว่ามีการใช้กลวิธีใดในการโน้มน้าวให้คนในชุมชนรักษาแม่น้ำ

จากแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่นักวิจัยได้นำมาใช้ทั้งหมด มีความเกี่ยวเนื่องสอดคล้อง และเหมาะสมที่จะนำมาเป็นกรอบและแนวทางสำหรับการทำวิจัยเรื่อง "บทบาทสื่อพิธีกรรมในการอนุรักษ์แม่น้ำป่าสักของชาวไท-ยวน อำเภอเส้าไห้ จังหวัดสระบุรี"